

**KAYITDIŞI EKONOMİ TAHMİNİ YÖNTEM ÖNERİŐİ:
TÜRKİYE ÖRNEĞİ**

Vuslat Us

TCMB Araştırma Genel Müdürlüğü

Görüş ve önerileri ile çalışmada emeği geçen Fatih Özatay, Őükrü Binay, Erdem BaŐçı, Zafer Yükseler, KürŐat Kunter, İlhan Koaker, Melike Altinkemer, Gökhan Yılmaz, Cem ebi, AyŐe Peker, Faruk Aydın, Hande Küçük, ağrı Sarıkaya, Arzu etinkaya, UĞur ıplak, Cafer Kaplan ve Araştırma Genel Müdürlüğü yöneticilerine teŐekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

YÖNETİCİ ÖZETİ.....	v
I. GİRİŞ.....	1
II. KAYITDIŞI EKONOMİ NEDİR?.....	2
III. KAYITDIŞI EKONOMİNİN SEBEPLERİ.....	10
IV. KAYITDIŞI EKONOMİNİN ETKİLERİ.....	13
V. KAYITDIŞI EKONOMİYİ ÖLÇME YÖNTEMLERİ.....	16
V. 1. Kayıtdışı Ekonomiyi Doğrudan Ölçme Yöntemleri.....	16
V. 2. Kayıtdışı Ekonomiyi Dolaylı Yoldan Ölçme Yöntemleri.....	17
V.2.1. GSMH Yaklaşımı.....	17
V.2.2. Vergi İncelemeleri Yoluyla Ölçme Yaklaşımı.....	18
V.2.2.1. Yasalarla Kayıtdışı Bırakılmasına İzin Verilen Faaliyetler.....	19
V.2.2.2. İradi Olarak Kayıtdışı Bırakılan Faaliyetler.....	19
V.2.3. İstihdam Yaklaşımı.....	19
V.2.3.1. Tamamen Bildirilmeyenler.....	20
V.2.3.1.1. Yasal Olmayan Ekonomik Faaliyetler.....	20
V.2.3.1.2. Yasal Olan Ekonomik Faaliyetler.....	20
V.2.3.2. Kısmen Bildirenler.....	20
V.2.3.2.1. Primden Kaynaklanan Eksik Bildirme.....	21
V.2.3.2.2. Gelir ve Ücretten Kaynaklanan Eksik Bildirme.....	21
V.2.4. Parasalcı Yaklaşım.....	21
V.2.4.1. Sabit Oran Yaklaşımı.....	21
V.2.4.2. İşlem Hacmi Yaklaşımı.....	22
V.2.4.3. Ekonometrik Yaklaşım.....	22
VI. TÜRKİYE EKONOMİSİNDE KAYITDIŞI EKONOMİYİ ÖLÇMEYE İLİŞKİN YAPILMIŞ ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR.....	23
VII. KAYITDIŞI EKONOMİYİ ÖLÇMEYE İLİŞKİN YAPILMIŞ ÇALIŞMALARDA DİĞER ÜLKE ÖRNEKLERİ.....	24
VIII. TÜRKİYE EKONOMİSİNDE KAYITDIŞI EKONOMİYİ ÖLÇMEYE YÖNELİK AMPİRİK ÇALIŞMA.....	26
VIII.1. Vergi İncelemeleri Yaklaşımı.....	27

VIII.2. GSMH Yaklaşımı.....	28
VIII.3. İstihdam Yaklaşımı.....	29
VIII.4. Elektrik Üretimi Yaklaşımı.....	30
VIII.4.3. Karma Elektrik Üretimi Yaklaşımı.....	35
VIII.5. Parasalcı Yaklaşım.....	37
VIII.5.1. Sabit Oran Yaklaşımı.....	37
VIII.5.2. Ekonometrik Yaklaşım.....	38
IX. GENEL DEĞERLENDİRME.....	42
X. POLİTİKA ÖNERMELERİ.....	45
BİBLİOGRAFYA.....	50

TABLO LİSTESİ

Tablo 1. Türk Ekonomisinde Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünü Ölçmeye Yönelik Yapılmış Önceki Çalışmalar.....	vi-24
Tablo 2. Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğü-Batı Avrupa Ülkeleri ve ABD Örneği.....	26
Tablo 3. Vergi İncelemeleri Yolu ile Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Ölçülmesi.....	27
Tablo 4. İstihdam Yaklaşımı ile Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Ölçülmesi.....	30
Tablo 5. Basit Elektrik Tüketim Yöntemi ile Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Ölçülmesi.....	32
Tablo 6. Karma Yöntem ile Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Ölçülmesi, 1978-2000.....	36
Tablo 7. Karma Yöntem ile Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Ölçülmesi, 1997-2003.....	36
Tablo 8. ADF Birim Kök Test Sonuçları.....	39
Tablo 9. Johansen Eşbütünleme Analizi Sonuçları.....	40
Tablo 10. Johansen Eşbütünleme Analizi Sonuçları.....	41
Tablo 11. Kayıtdışı Ekonomi-GSMH Korelasyon Katsayıları.....	45

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1. Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Ölçülmesinde Yöntemler Karşılaştırması-1.....	vii-43
Grafik 2. Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Ölçülmesinde Yöntemler Karşılaştırması-2.....	vii-44
Grafik 3. GSMH Yaklaşımı ile Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Ölçülmesi.....	28
Grafik 4. GSMH Yaklaşımı ile Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Ölçülmesinde Mevsimsellik Etkisinin Giderilmesi.....	29
Grafik 5. Modifiye Elektrik Tüketimi Yöntemi ile Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Ölçülmesi.....	34
Grafik 6. Modifiye Elektrik Tüketimi Yöntemi ile Toplam Ekonomik Faaliyetler ve Sabit Fiyatlarla GSMH.....	34
Grafik 7. Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Ölçülmesinde Karşılaştırmalı İnceleme.....	37
Grafik 8. Sabit Oran Yaklaşımı ile Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Ölçülmesi.....	38
Grafik 9. Ekonometrik Yaklaşım ile Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Ölçülmesi.....	42

YÖNETİCİ ÖZETİ

Yükselen piyasa ekonomilerinde ve hatta gelişmiş ülkelerde, ekonominin ve istihdamın, özellikle, 1970'lerden itibaren giderek daha yoğun biçimde kayıtdışılığa kaydığı dikkati çeken bir unsurdur. Ancak, kayıtdışı ekonomi, gerek Türkiye ekonomisi ve gerekse diğer ülke deneyimleri incelendiğinde, sebepleri, sonuçları ve işleyişi ile oldukça karmaşık bir görünüm içeren, çok boyutlu bir yapıya sahiptir.

Kayıtdışı ekonominin genişlemesi, bir taraftan çalışanların güvencesiz kalmasına yol açarken, diğer taraftan kayıtlı ekonomi aleyhinde haksız rekabete yol açmaktadır. En önemlisi ise, vergi gelirleri yoluyla sağlanması beklenen finansman kaynaklarının azalmasına yol açarak, kamu açıklarının büyümesine ve sosyal güvenlik sisteminin bozulmasına sebep olmaktadır.

Enflasyonun düşürülmesinde oldukça büyük başarıların elde edildiği böyle bir dönemde para politikasının etkinliğinin devamı ve dolayısı ile sürdürülebilir düşük enflasyon ortamının oluşması, mali baskınlığın azalması ile gerçekleşebilir. Mali baskınlığın azalması ise bütçe gelir ve giderlerinin daha sağlıklı bir yapıya kavuşmasını gerektirmektedir. Mali uyum olarak da adlandırılacak bu süreçte en önemli önkoşullardan birisi kayıtdışı faaliyetlerin kayıt altına alınmasıdır. Ancak, altı çizilmesi gereken bir husus, mali politikanın etkinliğinin kayıtdışı ekonomi ile sarmal bir ilişki içinde olduğudur. Bir diğer deyişle, kayıtdışı ekonomi kontrol altına alındıkça mali yapının düzelmesi ve mali yapı düzeldikçe kayıtdışı ekonomide daralma meydana gelmesi beklenmektedir. Bu sebeple, önümüzdeki dönemde, kayıtdışı ekonomi ile mücadele, düşük enflasyonla sürdürülebilir büyümeyi sağlamada en önemli önceliklerden olmalıdır.

Türkiye ekonomisinde kayıtdışılıkla ilgili olarak yapılmış pek çok çalışma mevcuttur. Farklı yöntemler esas alınarak yapılmış sözkonusu çalışmalarda, kayıtdışı ekonominin büyüklüğüne ilişkin değişik rakamlar elde edilmiştir. Bir başka deyişle, kayıtdışı ekonominin büyüklüğü gerek kullanılan yöntem, gerek eldeki verilerin yetersizliği ve gerekse çalışmaya konu olan döneme göre çeşitlilik göstermektedir (Tablo 1).

Tablo 1. Türkiye Ekonomisinde Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünü Ölçmeye Yönelik Yapılmış Önceki Çalışmalar

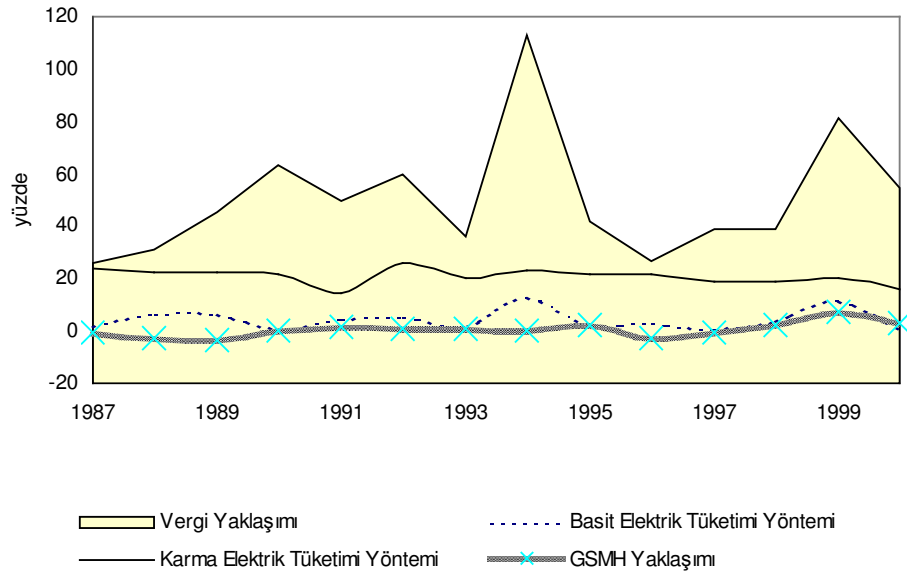
Çalışma	Tahmin Yöntemi	Analiz Dönemi	Kayıtdışı Ekonomi/ GSMH(%)
Çetintaş ve Vergil, 2003	Ekonometrik Yaklaşım	1971-2000	18-30
Öğünç ve Yılmaz, 2000	Sabit Oran Yaklaşımı	1960-1998	0-46
	Sabit Oran Yaklaşımı	1971-1999	11-22
İlgın, 2002	Sabit Oran Yaklaşımı	1968-2001	31-84
	Vergi Yaklaşımı	1985-2001	26-184
Temel, Şimşek ve Yazıcı, 1994	Vergi Yaklaşımı	1984-1991	8-45
	Sabit Oran Yaklaşımı	1970-1992	0-26
	İşlem Hacmi Yaklaşımı	1970-1992	0-26
	Ekonometrik Yaklaşım	1975-1992	6-20

Şu da bir gerçektir ki, kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün tahmininde ortaya çıkan rakamın nispeten küçük oluşu yöntemin güvenilirliğini azaltmakta; kayıtdışı ekonomiye ilişkin rakamın büyüklüğü ise çalışmanın inanılrlığını artırmaktadır. Nitekim, rakamın büyüklüğünün tercih edilir oluşu yönündeki eğilim, ekonomik birimler açısından haklı çıkarılabilir. Türkiye ekonomisinde özellikle 1980’li yıllardan itibaren varlığını önemli ölçüde hissettiren ve toplumun giderek artan oranda bir kesimi tarafından üzerinde düşünülen bir konu haline gelen kayıtdışı ekonomi, büyüklüğü hangi yöntemle hesaplanırsa hesaplansın, boyutları itibariyle rakamsal büyüklüğünü aşan bir noktaya ulaşmıştır.

Kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün belirlenmesinde ulaşılan son nokta, yöntemlerin çeşitli olduğu kadar sonuçların da çeşitli olduğudur (Grafik 1-2). Gerek kullanılan yöntemlerin birbirlerine karşı olan üstünlükleri ve gerekse yöntemlerin ülkemiz ekonomisine uygulanabilirliği, kayıtdışı ekonominin büyüklüğüne ilişkin elde edilen sonuçların çeşitliliğine sebep olmaktadır. Öncelikle vurgulanması gereken husus, yöntemlerin güvenilirliğinin tartışmalı olduğudur. Örnek vermek gerekirse, istihdam yaklaşımı yolu ile yapılan

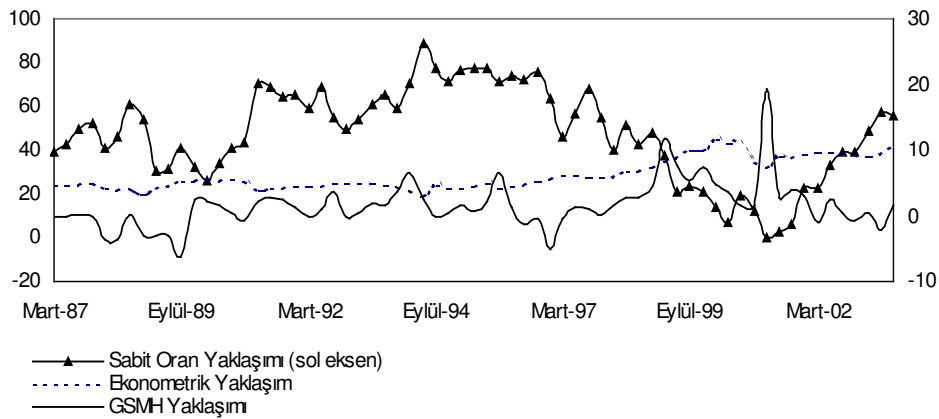
kayıtdışı analizinde, rakamların yıldan yıla çok az sapma göstermesi, sözkonusu yöntemin kayıtdışı faaliyetlerin seyrine ilişkin oldukça az bilgi verdiğini göstermektedir. Benzer şekilde, değiştirilmiş elektrik üretimi yöntemi ile edinilen kayıtdışı ekonominin büyüklüğüne ilişkin rakamlar çok az değişim göstermekte; bu sebeple, kayıtdışı ekonominin büyüklüğüne ilişkin sağlıklı bilgi edinilmediği düşünülmektedir.

Grafik 1. Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Ölçülmesinde Yöntemler Karşılaştırması-1

Kaynak: Yazarın Kendi Hesaplamaları

Grafik 2. Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Ölçülmesinde Yöntemler Karşılaştırması-2

Kaynak: Yazarın Kendi Hesaplamaları

GSMH yaklaşımı ve basit elektrik üretimi yöntemi ile kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün ölçülmesinde eksi değerlerle karşılaştırılması dahi sözkonusu olmuş; bu sebeple sözkonusu yöntemlerin kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün belirlenmesinde yeterince etkin olamayacağı düşünülmüştür. Öte yandan, vergi gelirleri yaklaşımı yolu ile kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün belirlenmesinde elde edilen rakamlar diğer yöntemler ile elde edilenlere kıyasla oldukça yüksek bulunmuştur. Beklenildiğinin oldukça üstünde olan sözkonusu rakamların kayıtdışı ekonominin büyüklüğüne ilişkin yeterince güvenilir veri teşkil etmedikleri düşünülmektedir. Buna ek olarak, yapılan analizde, vergi incelemeleri sayısı ve bulunan matrah farkı oranı arasında negatif ilişki görülmüştür. Bu sebeple, vergi denetimlerinin sıklaştırılmasının gerek kayıtdışı ekonomiyi gerekse tahmin edilen kayıtdışı ekonomi büyüklüğünü azaltıcı bir etkisi olacağını söylemek mümkündür.

Değişik yöntemlerin denenmesi yolu ile kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün ölçülmesinin hedeflendiği bu çalışmada ulaşılan nokta kısaca özetlenecek olursa:

- İstihdam yaklaşımı yolu ile kayıtdışı ekonominin ölçülmesinin, istihdama ilişkin verilerin sağlıksız bir yapıda olması sebebiyle, kayıtdışı ekonominin büyüklüğüne ilişkin alt sınır teşkil ettiği düşünülmektedir.
- GSMH yaklaşımı ile kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün ölçülmesinde, önemli miktarda olduğu düşünülen yastık altı tasarrufların sonuçları büyük ölçüde saptırabileceği düşünülmektedir. Nitekim, GSMH yaklaşımı yolu ile kayıtdışı ekonominin ölçülmesinde negatif değerlerle karşılaştırılması dahi sözkonusu olmuştur.
- Vergi incelemeleri yolu ile yapılan ölçümde, incelenen vergi matrahı sayısının, sonuçların hassasiyetini önemli ölçüde etkilemekte olduğu; bu sebeple, vergi denetimlerinin daha etkin olarak yapılması yolundaki adımların kayıtdışı faaliyetlerde belirgin bir azalış yaratacağı düşünülmektedir.

- Parasalcı yaklaşım ile kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün belirlenmesinde sabit oran yaklaşımı ve ekonometrik yaklaşım arasında özellikle 1999 yılı ve sonrasına ilişkin belirgin farklar bulunmaktadır. Sabit oran yaklaşımında baz yılı seçiminin paranın dolaşım hızının en düşük olduğu yıla dayanması ve sözkonusu yılda tüm faaliyetlerin kayıt altına alındığı varsayımı, Türkiye ekonomisinde, 1987-2003 dönemi incelendiğinde, dolaşım hızının en düşük olduğu yılın 2001 yılı olması itibarı ile oldukça gerçek dışı gözükmemektedir. Öte yandan, ekonometrik yaklaşıma göre, kriz yılları olan 1994 ve 2001 yıllarında kayıtdışı ekonomik faaliyetlerde düşüş gerçekleştiği görülmektedir. Bu sonuç ise tartışmalıdır.
- Son olarak, elektrik üretimi yöntemleri ile kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün incelenmesinde, yöntemin ekonomik faaliyetlerin elektrik üretimine dayalı olduğu varsayımının oldukça kısıtlayıcı olduğunu belirtmekte fayda vardır. Hanehalkı üretimi ile kayıtdışı kalan faaliyetlerde, sözkonusu faaliyet ile elektrik üretimi arasında bire bir ilişki gözlemek mümkün olmayabilir. Buna ek olarak, yıldan yıla üretim teknolojisinde gerçekleşen verimlilik artışları ve yeni enerji kaynakları kullanımı, elektrik üretimi-toplam ekonomik faaliyetler ilişkisinin kopmasına neden olmaktadır. Nitekim, değiştirilmiş elektrik üretimi yaklaşımı ile yapılan regresyon analizi, GSMH’de gerçekleşen 1 birim artışın elektrik üretiminde 0.26 birim artışa sebep olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede, toplam ekonomik faaliyetlerin oluşumunda elektrik dışında girdilerin kullanılmakta olduğu gözardı edilmemesi gereken bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç olarak, Türkiye ekonomisinde kayıtdışı kalan ekonomik faaliyetlerin kayıtlı ekonomi içerisindeki payına ilişkin tek bir rakam vermek mümkün gözükmemektedir. Ancak, vergi incelemeleri yolu ile kayıtdışı ekonominin kayıtlı ekonomi içerisindeki payının ölçülmesinde oldukça yüksek

büyükliklerle karşılaşılmış olması, kayıtdışı ekonominin vergi boyutunun önemini bir kez daha gündeme getirmektedir.

Önceki yıllarda, Türkiye ekonomisindeki vergi sorunu işlenirken pek çok defa vurgulanan husus, enflasyon muhasebesine geçilmemiş olması sebebiyle, kronik ve yüksek enflasyonun mükellefleri kayıtdışı faaliyetlere teşvik ettiği idi. Bunun sonucunda vergi gelirleri azalmakta, daha yüksek oranda vergilendirme zorunluluğu doğmakta ve yüksek vergi oranları ise kayıtdışı ekonomik faaliyetleri körüklemekteydi. Ancak, bugün ulaşılan son durumda, enflasyon rakamları TÜFE’de yıllık yüzde 11.8’e, TEFE’de ise yıllık yüzde 8’e gerilemiş bulunmaktadır.¹ Bu sebeple, bundan sonraki dönemde vergi gelirlerinin belirlenmesinde enflasyon baskısı giderek ortadan kalkacaktır.

Bu çerçevede, kayıtdışı ekonomi ile mücadelede, enflasyonun düşmesi umut verici bir gelişmedir. Öte yandan, kayıtdışı faaliyetlere teşvik unsuru oluşturan enflasyon dışı yapısal etkenlerin ortadan kalkmaması, ileriki dönemde düşük enflasyonla sürdürülebilir büyümeyi sağlamak zorunda olan ekonomiyi olumsuz yönde etkileyecektir. Önemle vurgulanması gereken husus, 30 yılı aşkın bir süre yüksek enflasyonla yaşamaya alışmış bir ekonomide, birimlerin, düşük enflasyonla yaşamayı öğrenmesi zorunluluğu ve bu zorunluluğun yerine getirildiği süreçte eşzamanlı sürdürülebilir büyümenin sağlanmasıdır.

Yüksek enflasyondan düşük enflasyona geçişte karşılaşılabilecek olası riskler geçmişten gelen alışkanlıkların ve bu alışkanlıklara dayalı kârlılık prensiplerinin önümüzdeki dönemlerde geçerli olmayacağıdır. Bu sebeple, enflasyonda düşüşün sağlandığı ve bunun sürdürülebilir olmasının öngörüldüğü gelecek dönemde, tam rekabetçi piyasa yapısını hukuksal çerçeve içerisinde destekleyen gerek mali gerekse reel sektöre ilişkin kamu ve özel sektör kaynaklı yapısal reformların uygulanması hayati önem taşımaktadır.

Geçmişten gelen enflasyonist yapıyı kırarak, gelecekte de düşük enflasyonla büyümeyi sürdürülebilir kılabilecek olan yapısal reformlar konusunda değinilmesi gereken bir gelişme Gelirler İdaresi’nin yeniden yapılandırılmasıdır. Bu çerçevede, enflasyon muhasebesinin sisteme dahil edilmesi ve belirli tutarın

¹ Nisan 2004 itibarı ile

üzerindeki ödemelerin bankacılık sistemi aracılığı ile yapılması zorunluluğu getirilmiştir.

Buna ek olarak, asgari ücretin belirlenmesinde sivil toplum örgütlerinin katkıları gözönünde bulundurulacak ve ekonomik olduğu kadar sosyal bir ölçü olan kayıtdışı ekonomiyle mücadelede yol alınması sözkonusu olabilecektir. Bu amaca yönelik olarak, gelir idaresini geliştirmek yolu ile vergi sistemini daha adil ve etkin kılmak hedeflenmektedir. Yapılması planlanan bir diğer değişiklik beyanname ve formların elektronik ortamda alınmasını sağlamak hususundadır. Buna ek olarak, kanunların açıklık, bütünlük ve standardizasyonunun ile vergi muafiyet ve istisnalarının rasyonalize edilmesinin sağlanması ve bu suretle kayıtdışı faaliyetlerin azaltılması öngörülmektedir.

İleriki dönemde, kayıtdışı ekonominin oluşumunda rol oynayan, enflasyon ve vergi sistemindeki adaletsizlikler gibi makro sebeplerin giderek ortadan kalkmasına paralel olarak kayıtdışı ekonomiyi oluşturan mikro sebeplere eğilmek gereği doğmaktadır. Küreselleşme ile birlikte ortaya çıkan üretimde esneklik arayışları küçük ölçekte işletmelerin önemini artırmış; ancak, bu tür işletmelerin yaygın olduğu ülkemiz ekonomisinde sözkonusu işletmeler büyük ölçüde kayıtdışı olarak rekabetçi duruma gelebilmiştir. Ancak, düşük enflasyonla büyümenin sağlanması zorunluluğunun öngörüldüğü önümüzdeki dönemde, ekonomimizde lokomotif durumda olan küçük ölçekte işletmelerde rekabetçi yapının sürdürülmesi kayıtdışı kalınması yolu ile değil verimlilik artışı yolu ile sağlanmalıdır.

Son olarak, tasarruf eğiliminin düşük olduğu ve mevcut tasarrufların yatırımları finanse etmede yetersiz kaldığı Türkiye ekonomisinde, büyümenin sağlanması yolunda doğrudan yabancı yatırımların gerekliliğidir. Yabancı yatırımların artırılması yolunda Yatırım Promosyon Birimi'nin kurulmasına yönelik yasal düzenleme yapılmıştır. Ancak, bundan sonraki dönemde, yabancı yatırımlardaki olası artış, rekabetin artmasına yol açması sebebiyle küçük işletmeler için tehdit unsuru oluşturabilecek ve kayıtdışılaşma teşvik teşkil edebilecektir. Bu sebeple, yatırım ve işletme kredisi, teminat desteği, danışmanlık hizmetleri gibi araçları da kapsayan bir küçük ve orta büyüklükte işletmeler politikasının ivedilikle oluşturulması önemli görülmektedir.

I. GİRİŞ

Yükselen piyasa ekonomilerinde ve hatta gelişmiş ülkelerde, ekonominin ve istihdamın, özellikle, 1970'lerden itibaren giderek daha yoğun biçimde kayıtdışılığa kaydığı dikkati çeken bir unsurdur. Ancak, kayıtdışı ekonomi, gerek Türkiye ekonomisi ve gerekse diğer ülke deneyimleri incelendiğinde, sebepleri, sonuçları ve işleyişi ile oldukça karmaşık bir görünüm içeren, çok boyutlu bir yapıya sahiptir.

Kayıtdışı ekonominin genişlemesi, bir taraftan çalışanların güvencesiz kalmasına yol açarken, diğer taraftan kayıtlı ekonomi aleyhinde haksız rekabete yol açmaktadır. En önemlisi ise, vergi gelirleri yoluyla sağlanması beklenen finansman kaynaklarının azalmasına yol açarak, kamu açıklarının büyümesine ve sosyal güvenlik sisteminin bozulmasına sebep olmaktadır.

Enflasyonun düşürülmesinde oldukça büyük başarıların elde edildiği böyle bir dönemde para politikasının etkinliğinin devamı ve dolayısı ile sürdürülebilir düşük enflasyon ortamının oluşması, mali baskınlığın azalması ile gerçekleşebilir. Mali baskınlığın azalması ise bütçe gelir ve giderlerinin daha sağlıklı bir yapıya kavuşmasını gerektirmektedir. Mali uyum olarak da adlandırılabilir bu süreçte en önemli önkoşullardan birisi kayıtdışı faaliyetlerin kayıt altına alınmasıdır. Ancak, altı çizilmesi gereken bir husus, mali politikanın etkinliğinin kayıtdışı ekonomi ile sarmal bir ilişki içinde olduğudur. Bir diğer deyişle, kayıtdışı ekonomi kontrol altına alındıkça mali yapının düzelmesi ve mali yapı düzeldikçe kayıtdışı ekonomide daralma meydana gelmesi beklenmektedir. Bu sebeple, önümüzdeki dönemde, kayıtdışı ekonomi ile mücadele düşük enflasyonla sürdürülebilir büyümeyi sağlamada en önemli önceliklerden olmalıdır.

Bu çalışmanın amacı Türkiye'de kayıtdışı ekonominin durumuna ilişkin bir değerlendirme sunmak ve bu çerçevede kayıtdışı ekonominin boyutlarını saptamaktır. Bu sebeple, öncelikle, kayıtdışı ekonomi tanımlanacak ve bunu takiben kayıtdışı ekonominin ortaya çıkmasına sebep olan etkenler tartışılacaktır. Dördüncü bölümde, kayıtdışı ekonominin tartışılmasının ardından, beşinci bölümde kayıtdışı ekonomiyi ölçme yöntemlerine değinilecektir. Sonraki

bölümde, Türkiye ekonomisinde kayıtdışı ekonomiyi ölçmeye ilişkin yapılmış önceki çalışmalar tartışılacak ve bunu takiben, kayıtdışı ekonomiyi ölçme amacıyla yapılmış çalışmalarda diğer ülke örnekleri incelenecektir. Sekizinci bölümde, ülkemizde kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü ölçmeye yönelik yapılan ampirik çalışmaya değinilecektir. Son olarak ise genel değerlendirmenin ardından politika önermelerinde bulunulması ile çalışma sona erecektir.

II. KAYITDIŞI EKONOMİ NEDİR?

Kayıtdışı ekonomi, Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) hesaplarını elde etmede kullanılan ve bilinen istatistiksel yöntemlere göre tahmin edilemeyen gelir yaratıcı ekonomik faaliyetlerin tümü olarak ifade edilmektedir.² Bir başka tanıma göre ise fiilen gerçekleşmiş olmasına rağmen kaydı tutulmayarak, kamu idarelerinin denetimi dışında kalan her türlü ekonomik işlem ve faaliyet kayıtdışı ekonominin tanımını oluşturmaktadır.³ Bu çerçevede, ulusal gelir hesaplarına kayıtlı olmayan faaliyetler, kayıtdışı ekonomiyi teşkil eder. Bir diğer deyişle, resmî GSMH'ye katkıda bulunmayan ekonomik faaliyetlerin tümü kayıtdışı ekonomi olarak tanımlanmaktadır. Bir başka ifade ile, kayıtdışı ekonomi, ekonomik faaliyetlerin belgeye dayandırılmaması ya da içeriği gerçeği yansıtmayan belgelerle gerçekleştirilerek resmî kurumların bilgisi dışına taşınmasıdır.

Kayıtdışı ekonomiye ilişkin bu farklı tanımlara ek olarak yeraltı ekonomisi, illegal ekonomi, görünmez ekonomi, düzensiz ekonomi, marjinal ekonomi, gölge ekonomi, kayıp ekonomi, karaborsa ekonomisi, gözlenemeyen ekonomi, nakit ekonomisi, gayri resmî ekonomi, beyandışı ekonomi, resmî olmayan ekonomi, gri ekonomi, ikincil ekonomi, ikinci ekonomi, alacakaranlık ekonomisi, paralel ekonomi, vergi dışı ekonomi, gizli ekonomi, kravatsız ekonomi, faturasız ekonomi, kayıp ekonomi, vergisiz ekonomi, saklı ekonomi, yasadışı ekonomi, enformel ekonomi, nakit ekonomi, kayıp ekonomi gibi ifadeler de bulunmaktadır.⁴ Kayıtdışı ekonominin adlandırılmasındaki bu çeşitlilik, kayıtdışı ekonomiyi oluşturan faaliyetlerin içeriğindeki çeşitlilikten

² Çiloğlu (1998)

³ Sarılı (2002)

⁴ DPT (2001), Gümüş (2000), Sarılı (2002)

kaynaklanmaktadır. Bir başka deyişle, kayıtdışı ekonomi tanımı içerisinde yer alan faaliyetin gizliliği vurgulanmak isteniyorsa, gölge ekonomi, gizli ekonomi, saklı ekonomi, yeraltı ekonomisi, kara ekonomi, alacakaranlık ekonomisi; faaliyetin yasadışıluğu vurgulanmak isteniyorsa kara ekonomi, gri ekonomi, illegal ekonomi veya yasadışı ekonomi; faaliyetin devletin bilgisi dışında tutuluyor olması vurgulanmak isteniyorsa gayri resmî, resmî olmayan, enformel veya kayıtdışı ekonomi ve son olarak faaliyetin önemsiz olması sebebiyle resmî GSMH kayıtlarında tutulmayışı vurgulanmak isteniyorsa marjinal ekonomi, ikinci ekonomi, ikincil ekonomi gibi ifadelerle karşılaşmak mümkündür.⁵

Bu birbirinden farklı anlamlar ifade eden çeşitli adlandırmalardan da anlaşılacağı üzere kayıtdışı ekonomi, yasadışı ekonomik faaliyetleri olduğu kadar, yasal olup kayıtlara yansımayan ekonomik faaliyetleri de kapsamaktadır. Bu sebeptir ki, kayıtdışı ekonomi ifadesi, hem hiçbir kimse ya da sektörü hedef almaması hem de muğlak bir içeriğe sahip olmaması sebebiyle, Türkiye için 1980'li yılların sonlarından itibaren boyutları hesaplanıp tartışılmaya başlanan bu sektörü adlandırmada tercih edilir bir ifade türü olmuştur.⁶ Bu çerçevede, hatırlanması gereken bir husus, meşru olmayan ve cezai yaptırımlar gerektiren faaliyetlerin olduğu kadar tamamen geçim sağlamaya yönelik masum olarak nitelendirilebilecek faaliyetlerin de kayıtdışı ekonomik faaliyetler çerçevesinde incelenmesi gerektiğidir.

Bu sebeple kayıtdışı ekonomi kavramını incelemede kayıtdışılığa konu olan faaliyetin yasal ya da yasadışı olması unsuru ön plana çıkmaktadır. Bu noktadan yola çıkılarak yapılacak incelemede ise, kayıtdışı ekonomiyi yeraltı ekonomisi ve enformel ekonomi olarak ikiye ayırmak mümkündür. Yeraltı ekonomisi kayıt altına alınmamış yasadışı ekonomik faaliyetlerden oluşmaktadır. Enformel ekonomi ise yasal olmakla beraber kayıtdışı olan ekonomik faaliyetlerden oluşmaktadır. Bir diğer deyişle, yeraltı ekonomisini oluşturan faaliyetler yasalarla yasaklanmış faaliyetlerdir. Örnek olarak, uyuşturucu ticareti, kaçakçılık, kalpazanlık, mafya, rüşvet, hırsızlık gibi faaliyetlerden söz etmek mümkündür.

⁵ Gümüş (2000)

⁶ Toptaş (1998)

Yeraltı ekonomisi kapsamında yer alan bu tür yasak faaliyetlerin kayda alınmasını sağlamak değil, gerçekleştirilmemesini sağlamak esastır. Bu sebeple, “suç ekonomisi” olarak da nitelendirilebilecek yeraltı ekonomisi, kayıtdışı ekonominin incelenmesinde esas olan vergi tabanının doğru olarak belirlenmesine ilişkin çalışmalarda yer almamaktadır. Nitekim, yeraltı ekonomisini oluşturan faaliyetlerin bir kısmında, örneğin, rüşvet, hırsızlık gibi faaliyetlerde, katma değer yaratılması değil, yaratılmış olan değerın yasadışı yollarla el değıştirmesi sözkonusudur. Bu nedendir ki sözkonusu yasadışı faaliyetin kayıt altına alınsa dahi GSMH’yi artırıcı etkisi olmayacaktır. Katma değer yaratan yasadışı faaliyetler ise kanunla yasaklanmış oldukları için bu tür faaliyetlerden elde edilen gelire karapara ve sözkonusu gelire mali sistem aracılığı ile yasal görünüm kazandırılmasına ise karapara aklanması denilmektedir (Kutu 1). Gerek karapayı oluşturan yasadışı faaliyetler gerekse karaparanın aklanması pek çok ülkede olduğu gibi ülkemizde de yasaklanmıştır.⁷

Kutu 1. KARAPARA AKLAMA

Karapara aklama yasadışı yollardan elde edilen kazançların yasal yollardan elde edilmiş gibi gösterilmesi için, sözkonusu kazancın mali sisteme sokularak özellikle nakit formundan kurtarılmasına ve mali sistem içinde bir süreçten geçirilerek kimliğinin değıştirilmesi suretiyle meşruluk kazandırılmasına yönelik işlemlerdir. Bir başka tanıma göre ise, yasadışı yollardan kazanılan gelirin değerini mümkün olduğu kadar koruyacak, yetkililerin dikkatini çekmeyecek ve kullanılabilirliğini arttıracak şekilde başka varlıklara dönüştürülmesi işlemidir. Bir diğer tanıma göre karapara aklama, yasadışı faaliyetlerden elde edilen gelirin kaynağını, sahibini, zilyedini, yerini gizlemek veya şeklini değıştirmek niyetiyle işlem yapılmasıdır.

⁷ 13.11.1996 tarihinde kabul edilen ve 19.11.1996 tarihinde yürürlüğe giren 4208 sayılı Kanun ile uluslararası gelişmeler doğrultusunda, suçla mücadelede geliştirilen yeni teknikler esas alınarak, suç kaynaklı gelirleri suçluların elinden alma hedef alınmış ve bu çerçevede karaparanın aklanması yasaklanarak, bu konuda çalışmak üzere Mali Suçları Araştırma Kurulu oluşturulması hükmüne bağlanmıştır (Toptaş, 1998; DPT, 2001).

Tüm bu tanımları göz önüne alarak karapara aklamayı, yasalarca tespit edilmiş belli suçlar sonucunda elde edilen her türlü ekonomik değer, meşruluk kazandırmak amacıyla yasadışı nitelikten çıkarılarak, yasal ekonomik değerlere dönüştürülmesine ve bu suretle yasal ekonomik sisteme dahil edilmesine yönelik işlemler olarak tanımlayabiliriz.

Bu çerçevede karapara aklamadan bahsedebilmek için gerekli unsurları şu şekilde sıralayabiliriz: Bir suç işlenmiş olmalıdır. Bu suç sonucunda herhangi bir ekonomik değer elde edilmiş olmalıdır. Bu ekonomik değerlerin yasadışı nitelikten kurtarılıp yasal görünümüne sahip ekonomik değerlere dönüştürülmesi amacına yönelik bir hareket gerçekleştirilmiş olmalıdır.

İlk iki unsurun gerçekleşmesi sonucunda elde edilen ekonomik değerlere yasal görünüm vermek amacına yönelik hareket; karaparanın, iktisap edilmesi, bulundurulması, transfer edilmesi, nakledilmesi, gizlenmesi, sınır ötesi işleme tabi tutulması, kullanılması, işletilmesi, yatırım yapılması, bir ekonomik değerden diğerine çevrilmesi, kaynağının, niteliğinin, sahibinin, zilyedinin farklı gösterilmesi gibi şekillerde ortaya çıkabilir.

Karaparanın aklanması genelde üç basamaktan oluşan bir süreç içerisinde gerçekleştirilmektedir. Bu aşamalar; yerleştirme, ayrıştırma, bütünleştirme aşamalarıdır. Her karapara aklama olayında bu aşamaların üçünün de ayrı ayrı gerçekleşmesi gerekmez. Bazen bu aşamalardan ikisi hatta üçü tek işlemde gerçekleştirilebilir veya bazı aşamalar gerçekleştirilmeden karaparanın aklanması tamamlanabilir.

a) Yerleştirme aşaması: Bu aşama, suçtan elde edilen nakit formundaki gelirin finansal sisteme sokulması aşamasıdır. Karaparayı doğuran suçlarda para nakit formunda elde edilmişse karapara elde eden ve bunu aklamak isteyen kişi açısından en önemli problemlerden birisi bu paranın nakit formundan kurtarılmasıdır. Nakit formundaki paranın dikkat çekici olmasının yanısıra aktarılması, taşınması veya benzer işlemlere tabi tutulması zordur ve kamu otoritelerince bulunması ve el konulması riski yüksektir. Karaparanın nakit formundan kurtarılması, özellikle de bankacılık sistemine sokulması teknolojik imkanlar nedeniyle paraya hareketlilik kazandıracak ve kaynağından

uzaklaştırılması son derece kolay ve hızlı olacaktır. Karapara aklayanlar açısından en zor ve riskli aşama budur. Karapara aklama ile mücadele eden birimler açısından ise karaparanın takip edilmesinin, tespit edilmesinin ve karaparaya el koymanın en kolay olduğu aşamadır. Bu aşamada karapara ile karaparanın illegal kaynağı arasındaki bağ henüz kesilmemiştir. Dolayısı ile paranın, karapara olduğunu ispat etmek diğer aşamalara kıyasla daha kolaydır.

Bu aşamada, paranın küçük tutarlara bölünerek ülke içindeki çeşitli bankalara yatırılması, farklı kişiler adına açılmış hesaplara yatırılması, hisse senedi, tahvil, bono gibi mali araçlara dönüştürülmesi veya bir şirketin geliri gibi gösterilerek banka hesaplarına yatırılması ve zaman içine yayılarak şirket karı görünümünde mali sisteme dahil edilmesi gibi yöntemler izlenir.

b) Ayrıştırma Aşaması: Bu aşamanın amacı yasadışı faaliyetlerden elde edilen fonu kaynağından fiziksel ve nedensel olarak mümkün olduğu kadar uzaklaştırmak, böylece paranın izinin sürülmesini ve bulunmasını imkansız hale getirmektir. Bu aşamada fonun kaynağının kara olduğunu gizlemek yani yasadışı kazancı kaynağından ayırmak amacıyla, sıklık, karmaşıklık ve hacim açısından yasal işlemlere benzeyen bir dizi mali işlem yapılmaktadır. Böylece karmaşık mali işlemler kullanılarak denetim mekanizması aşılmaya çalışılmaktadır.

Karapara aklama suçunun sınıraşan özelliği dikkate alındığında, bu aşamada para finans sistemi içerisinde ülkeden ülkeye aktarılarak bir dizi işleme tabi tutulabilirken karapara ile mücadele eden birimler açısından, bu aşamada karaparanın izini sürmek oldukça zor olduğu ve zaman alıcıdır. Zira ayrıştırma aşamasında sınırlar suçlular açısından avantaj teşkil ederken, mücadeleciler için oldukça uzun zaman alan bir soruşturma sürecinin nedeni haline gelebilmektedir.

c) Bütünleştirme Aşaması: Ayrıştırma aşamasında yasadışı kaynağı ile bağlantısı koparılan karapara bütünleştirme aşamasında yasal bir kimlikle mali sisteme girer. Karaparanın sahibi, aklanmış olan karaparayı yeniden

elinde toplar, mali sistemde rahatça işlem yapmaya başlar ve akladığı fonlarla ilgili ekonomik varlığını nereden bulduğu yönündeki bir soruya karşılık yasal mercileri ikna edecek bir cevap verebilir.

Yerleştirme ve ayrıştırma aşamalarında para henüz yasal görünümüne kavuşmamıştır. Oysa bütünleştirme aşamasında mali sistemdeki para artık kullanıma hazır paradır ve herkesin yaptığı yasal işlemler yapılarak tüketim, yatırım veya başka bir şekilde değerlendirilebilir.

Kaynak: www.masak.gov.tr

Kayıtdışı ekonomi kavramı içerisinde yer alan bir diğer faaliyetler grubu olan ve yasal ancak kayıtdışında kalmış tüm faaliyetleri kastetmek amacıyla yönelik olarak kullanılan enformel ekonomi ifadesi ise bu çalışmanın konusunu oluşturan kayıtdışılığa karşılık gelmektedir. Bir diğer deyişle, çalışma boyunca kayıtdışı ekonomi olarak bahsedeceğimiz kayıtdışı kalan ekonomik faaliyetler, yasal olup miktarlarına ilişkin resmî veri mevcut olmayanlardan oluşmaktadır.

Enformel ekonomiyi oluşturan ekonomik faaliyetleri iki grupta ele almak mümkündür: Birinci grubu oluşturan ekonomik faaliyetlerin konusu yasal olmakla birlikte sözkonusu faaliyetlerden elde edilen gelirler yasadışı yollardan kayıtdışına çıkarılmaktadır. İkinci grupta yer alan ekonomik faaliyetler birinci gruptakiler gibi konuları itibarı ile yasal olmaktadır. Ancak, bu faaliyetlerden elde edilen gelirlerin kayıtdışı kalması durumu da yasal yollardan gerçekleşmektedir. Bu gruplandırmadan da anlaşılacağı üzere, enformel ekonomi konusu itibarıyla yasal faaliyetlerden oluşmakla birlikte elde edilen gelirlerin yasal ya da yasal olmayan yollardan kayıtdışına çıkarılması sözkonusu olabilmektedir.

Birinci grupta yer alan faaliyetlerin kayıtdışı kalmasının sebebi faaliyet sahibinin daha az vergi ödemek ya da hiç vergi ödememek istemesi; ruhsat, iş standartları ve benzeri düzenlemelere tâbi olmaktan kaçınmasıdır. Bir diğer deyişle, sözkonusu grupta kayıtdışılığa sebep olan en önemli etken, bu grupta yer alan faaliyet sahiplerinin maliyet unsurları sebebiyle kayıtdışına çıkmalarıdır. Öte yandan, faaliyet kolları gereği belgesiz hammadde alışı yapan

imalatçı benzer şekilde belgesiz satış yaparak malı satıcıya ulaştırmakta; sonuç olarak ise malın satıcıdan tüketiciye geçişi de faturasız olarak gerçekleşmektedir. Bu sebeptir ki, kayıtdışılığın kaçak mal kullanımı, kaçak işçi kullanımı ya da kayıtsız mükelleflerle ticaret yapılması gibi boyutlara ulaşması sözkonusu olmakta ya da kaçak mal kullanımı, kaçak işçi kullanımı ya da kayıtsız mükelleflerle ticaret yapılması kayıtdışılığa sebep olmaktadır.

Benzer şekilde, yan gelir elde edilmesi amacıyla ikinci işte çalışanlar, çoğu ücretliler için ikinci işte çalışılmasının izne tâbi olması ya da tamamen yasaklanmış olması sebebiyle, bu faaliyetlerini kayıtdışında tutmaktadır. İşportacılık, taksicilik, özel ders verme gibi faaliyetler sözkonusu faaliyetlere örnek olarak verilebilir. Buna ek olarak, ikinci iş niteliğinde olan diğer faaliyetler ise zirai veya ticari içerikli olmaları itibarı ile saptanması güç olan faaliyetlerdir ve bu sebeple kayıtdışı kalmaktadır.

Enformel ekonomiyi oluşturan ikinci grup faaliyetler, konuları ve elde edilen gelirlerin kayıtdışında kalması bakımından yasal olan faaliyetler olup, sözkonusu gelirleri hesaplama güçlükleri nedeni ile GSMH hesaplarında yer almayan faaliyetlerdir. Bu grupta yer alan faaliyetlere özel tüketim amacıyla yapılan üretim, ev işleri ve benzeri faaliyetlerden örnek vermek mümkündür.

Kayıtdışılığa konu olabilecek bu tür faaliyetlerin yanısıra vergi kanunlarıyla muafiyet altına alınarak vergi dışında bırakılan faaliyetlerden söz etmek mümkündür. Vergi dışında bırakılan faaliyetlerden elde edilen gelirlerin tespit edilmesinde güçlük çekilmesi sebebiyle, kazançların yasal olarak kayıtdışında kalmasına izin verilmektedir. Götürü usulde vergilendirme denilen bu sistemde, mükelleflerin ödeyecekleri vergi miktarı devlet tarafından çeşitli karinelere göre belirlenmektedir. Bu sebeple, götürü usulde vergilendirilen mükelleflerin defter tutma, belge alma ve belge verme zorunlulukları yoktur. Bu sebeple ise bir grup faaliyet yasal olarak kayıtdışı kalmaktadır.

Kayıtdışılığa sebebiyet veren götürü usulde vergilendirme, 1 Ocak 1999 tarihinden itibaren, yerini, basit usulde vergilendirmeye bırakmıştır.⁸ Basit

8 29.07.1998 tarih ve 23417 sayılı Mükerrer Resmi Gazete’de yayımlanan 4369 sayılı Kanun’la değişik 193 sayılı Gelir Vergisi Kanunu’nda yer alan “Götürü usulde vergilendirme” esası

usulde vergilendirmede, götürü usulde vergilendirmede olduğu gibi, mükelleflerin gelirlerini defter tutarak saptama zorunlulukları bulunmamaktadır. Öte yandan, sözkonusu vergi mükellefleri, mal ve hizmet alışları ve giderler için belge alma, mal ve hizmet satışları için ise belge vermekle yükümlüdür. Basit usulde vergilendirilmeye tâbi olmak için belirlenmiş çeşitli kriterler mevcuttur.⁹ Bu usulde vergilendirilen faal mükellef sayısı, 2001 yılında 808.787, 2002 yılında ise 810.167 olarak gerçekleşmiştir.¹⁰

Vergi kanunlarındaki düzenlemeler neticesinde faaliyet ve gelirleri yasal olarak kayıtdışı kalanlara ek olarak, ekonomik hayatın içinde aktif olarak yer almasına karşın, hiçbir mükellefiyet kaydı bulunmaması sebebiyle kayıtdışı kalan ekonomik birimler de mevcuttur. Sözkonusu faaliyet sahipleri grubunu genel olarak tarımla uğraşan küçük çiftçilerin oluşturduğu görülmektedir.

Buna ek olarak, özellikle büyük şehirlerde, küçük (marjinal) addedilebilecek işlerin kayıtdışı kaldığı görülmektedir. Özel ders verme, inşaat işlerinde çalışma, işportacılık, hamallık gibi faaliyetlerin bu tür kayıtdışı faaliyetlere örnek teşkil ettiği düşünülmektedir.

Bir başka gruplandırmaya göre ise, kayıtdışı ekonomi kapsamı içerisinde yer alan faaliyetler üç başlıkta toplanabilir: Yeraltı ekonomisi, yarı kayıtlı ekonomi ve hiç kayıtlara girmeyen ekonomi.¹¹ Bir önceki gruplandırmaya göre konuları itibarı ile yasal olmayan kayıtdışı faaliyetler yeraltı ekonomisini oluşturmaktaydı. Bu tanımlama çerçevesinde, yasadışı ve kayıtdışı faaliyetlerin yine yeraltı ekonomisi olarak adlandırıldığı görülmektedir. Önceki

kaldırılarak yerine “Basit usulde vergilendirme” esası getirilmiştir. Yapılan değişiklikten önce, götürü mükelleflerin belge almamaları veya aldıkları belgeleri saklamamaları, belge düzeninde kopmalar ortaya çıkarmakta bunun sonucunda da gerçek usulde vergilendirilen mükelleflerin faaliyetlerinin izlenmesi ve gerçek kazançlarının tespiti konusunda sorunlar ortaya çıkmaktaydı. Diğer yandan, götürü usulde vergilendirme, bir kısım mükelleflerin kazançlarını aşağıya, bir kısım mükelleflerin kazançlarını da yukarıya çekmek suretiyle gerçek gelirin vergilendirilmesi prensibinden önemli bir sapma meydana getirmekteydi. Bu nedenlerle, mevcut uygulamanın sakıncalarını gidermek, kayıt dışı ekonomiyi kontrol altına almak, belge düzenini yerleştirmek, vergilendirmede gerçek kazancın esas alınmasını sağlamak amaçlarıyla götürü usulde vergilendirme esası kaldırılarak yerine basit usulde vergilendirme esası getirilmiştir.

⁹ Basit usulde vergilendirilmeye tâbi olmak için gerekli genel ve özel şartlar, 193 sayılı Gelir Vergisi Kanununun 47 ve 48nci maddeleri ile düzenlenmiştir. Sözkonusu maddeler, basit usulde vergilendirilmeye ilişkin olarak, toplam kazanç, işyerine ödenen kira, çalıştırılan işçi, çırak ve benzeri konularda şartlar belirlemiştir.

¹⁰ www.gelirler.gov.tr

¹¹ Sarılı (2002), Aydemir (1995)

gruplandırmada enformel ekonomi olarak tanımlanmış faaliyetlerin ise yeni gruplandırmada kapsamı daraltılmış ve önceki bölümde tartışılan marjinal faaliyetlerin hiç kayıtlara girmeyen ekonomi başlığı altında incelenmesi öngörülmüştür. Bu çerçevede, yarı kayıtlı ekonomiyi oluşturan faaliyetler ise yasaldir. Ancak, elde edilen kazançlar ya istisnalar ve muafiyetler yolu ile yasal olarak kayıtdışı kalmakta ya da kazançlar yasalara aykırı yollardan kayıtdışı tutulmaktadır.

III. KAYITDIŞI EKONOMİNİN SEBEPLERİ

Kayıtdışı ekonominin, mali, ekonomik, politik, sosyal, psikolojik ve hukuki birçok sebebi bulunmaktadır. Bu çerçevede, ülkenin ekonomik sistemi ve yapısal özelliklerinin kayıtdışılığı oluşturmada rol oynadığı görülmektedir. Özellikle, istihdam açısından bakıldığında, ekonomide küçük işletmelerin yaygınlığı ile tarım ve hizmetler sektörüne dayalı faaliyetlerin ağırlıkta olması kayıtdışılığa yol açan önemli etkenlerdir. Ekonominin az gelişmişliği, yüksek enflasyon, ekonomi politikaları, istikrarsızlık, krizler, kayıtlı ekonomide istihdam ve gelir imkanlarının kısıtlı ve yüksek maliyetli olması, kayıtdışılığı etkileyen unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ekonomik sebeplere ek olarak, hızlı nüfus artışı, köyden kente göç ile birlikte oluşan işsizlik ve çarpık kentleşmenin, işgücü piyasasında olumsuzluklara yol açarken kayıtdışı istihdama da zemin hazırlamakta olduğu kaydedilmektedir. Özellikle, yüksek işsizlik oranının sözkonusu olduğu durumlarda, kayıtdışı ekonomiye giriş ve çıkışların daha az maliyette gerçekleşeceği varsayımı altında, kayıtdışı istihdamda büyüme olması muhtemeldir. Buna ek olarak, kişi başına harcanabilir geliri düşük olan ülkelerde, kayıtlı bir işten elde edilen gelir belirli bir yaşam düzeyi için yeterli olmamakta; ikinci bir işte çalışma ise kayıtdışı kalmaktadır.

Emek piyasasındaki kayıtdışılığın bir başka boyutunda, istihdam olanaklarının hızla artan nüfusu karşılamayı ve bu çerçevede gelişen köyden kente hızlı göç ve çarpık kentleşmenin sonucu olarak niteliksiz işgücü ve emek sahiplerinin daha az ücretle ve sosyal güvenceye sahip olmaksızın çalışmaya razı

olması neticesinde ortaya çıkan kayıtdışı ekonomik faaliyetler olduğu görülmektedir.

Vergi oranlarının ve kayıtlı faaliyette bulunmanın getirdiği yükümlülüklerin yüksek oluşu; buna karşılık, cezai yaptırımların yeterince caydırıcı olmayışı ve sıkça gerçekleşen vergi afları kayıtdışı ekonomik faaliyetleri teşvik eden bir başka unsurdur.¹² Bir diğer deyişle, kamunun üretimden vergi ve benzeri şekilde aldığı pay arttıkça, ekonomik birimler faaliyetlerini kısmen ya da tamamen denetim dışında tutmak amacıyla kayıtdışı kalırlar.

Kayıtdışı faaliyetleri etkileyen bir diğer etken ise gelir dağılımı eşitsizliğidir. Gelir dağılımından düşük pay alan kesimin gelir artırmak amacıyla kayıtdışı isthdama arz yaratması durumu kayıtdışılığa konu oluşturmaktadır. Özellikle, kırsal kesimdeki kadın ve çocukların kayıtdışı ekonomik faaliyetlerde bulunduğu görülmektedir.

1980 sonrasında, özel tasarrufları artırıcı, sermaye birikimini sağlayan ve yatırım maliyetini düşürecek vergisel teşviklere ağırlık verilmesiyle, gerek vergi sisteminin büyük ölçüde bozulması ve gerekse kayıtdışı fonların sisteme girmesi kolaylaştırılarak, kayıtdışı ekonomide büyüme kaydedilmiştir. Özellikle, küreselleşmeye bağlı olarak giderek rekabetçi hale gelen piyasalarda ayakta kalabilmenin gereği olarak maliyet unsuru ön plana çıkmaktadır. Bu sebepledir ki küçük ölçekte, fason üretim yapan işletmeler giderek önem kazanmakta; ancak, sözkonusu piyasa yapısı kayıtdışılığa yol açmaktadır.

Kayıtdışılığa sebep olan bir diğer unsur ise yüksek enflasyondur. Bilindiği üzere, yüksek ve süregelen enflasyon, vergi sisteminde adaletsizliklere yol açmaktadır. Fiyatlar genel düzeyinin artışıyla birlikte nominal gelirleri artan ekonomik birimler, yüksek gelir dilimleri üzerinden vergilendirilmekte; bu sebeple, reel gelirleri artmadığı halde mükelleflerin ödemekle yükümlü olduğu vergi miktarı artmaktadır. Enflasyondan kaynaklanan vergi adaletsizliği ise kayıtdışılığa teşvik unsuru oluşturmaktadır.

¹² Türk Vergi Hukukunda, 1960-1992 döneminde, 15 defa vergi affı gerçekleştirilmiştir (DPT, 2001).

Vergiye karşı direnç, kayıtdışılığa sebep olan bir diğer etkidir. Hatalı veya eksik diye nitelendirilebilecek ekonomik ve mali politikalar uygulanması sonucunda vergi gelirlerinin etkin kullanılmadığına dair oluşan inanç, mükelleflerin vergi ödemeye karşı direncini artırmakta; sıkça çıkan vergi afları ise düzenli vergi ödeyen mükellefler aleyhine haksızlığa yol açmaktadır. Bu sebeple, vergi kaçırma ve vergiden kaçınma gibi eğilimler yoluyla kayıtdışı faaliyetlerde artış gerçekleşmektedir.

Vergi sistemindeki adaletsizlikler, kayıtdışı faaliyetlerin artmasına sebep olan bir diğer etkidir. Stopaj usulunde vergilendirme, bir diğer deyişle kaynaktan vergi alımı, servet beyanının kaldırılması ve menkul sermaye iratlarının beyana tâbi olmaktan çıkarılması gibi düzenlemeler, vergilemede adalet ilkesini zedelemekte ve kayıtdışılığa neden oluşturmaktadır. Ayrıca, vergi kanunlarının karmaşık olması ve vergi kanunlarında sıkça gerçekleşen değişiklikler, açıklık ve kesinlik ilkelerine engel teşkil etmektedir. Artan belirsizlik karşısında ise mükelleflerde vergiye karşı direnç oluşmaktadır. Bir tarafta karışık vergi mevzuatının varlığı, öte yanda, eğitim düzeyinin düşüklüğüne bağlı olarak yeterince yaygınlaştırılmayan vergi bilinci, kayıtdışılığa sebep teşkil etmektedir.

Kayıtdışı ekonomik faaliyetlere sebep oluşturan bir başka unsur ise yasal düzenlemelerin getirdiği vergi dışı mali yüklerdir. Sosyal güvenlik primleri, iş ve işçi sağlığı ile ilgili yasal düzenlemeler, çevrenin korunması için alınması gereken önlemler, işverenler için maliyet yükseltici nitelikte olup kayıtdışılığı teşvik etmektedir. Yasal düzenlemeler, rekabetçi piyasa koşulları altında çalışmak zorunda olan işletmelere ilave mali yükler getirmekte; maliyet unsurunu ön planda tutan işletmeler ise sözkonusu yasal düzenlemelere tâbi olmamak için kayıtdışı çalışmayı tercih edebilmektedir.

Özetle, kayıtdışı ekonominin oluşmasında, yüksek enflasyon ve ağır vergi yüküyle karşı karşıya olan nispeten düşük gelirli kesimin, rekabetçi piyasa koşullarında, karmaşık yasal düzenlemelere tâbi olmama isteği sözkonusudur. Unutulmaması gereken bir diğer husus ise, sözkonusu isteğin gerek arz ve gerekse talep yönlü olduğudur. Bir diğer deyişle, işçi-işveren ilişkisinde gerek işçi ve gerekse işveren kayıtdışı istihdamı tercih ederken, alıcı-satıcı ilişkisinde

gerek alıcı ve gerekse satıcı açısından kayıtdışı faaliyette bulunmak mevcut koşullar altında lehte bir davranışa dönüşmektedir.

IV. KAYITDIŞI EKONOMİNİN ETKİLERİ

Kayıtdışı ekonominin kayıtlı ekonomi üzerinde pek çok olumlu ve olumsuz etkiler içerdiğini söylemek mümkündür. Kayıtdışı ekonomik faaliyetlerde bulunmanın düşük giriş maliyet içerdiği piyasa yapısında, kayıtdışı ekonominin GSMH üzerinde artırıcı etki gösterdiğini söylemek mümkündür (Adam ve Ginsburgh, 1985). Bu sebeple, genişleyici mali politikaların gerek resmî ve gerekse resmî olmayan ekonomi üzerinde olumlu etkileri bulunmaktadır. Bir örnekle, Fichtenbaum (1989), 1970 ve 1989 arasında ABD ekonomisinde yaşanan durgunluğa ilişkin verilerin, kayıtdışı ekonomi gözardı edildiği için, hissedilen durgunluktan daha büyük olduğunu ifade etmiştir.

Öte yandan, kayıtdışı ekonominin en önemli olumsuz etkilerinden birinin, devletin temel gelir kaynağı olan vergi gelirlerini azaltması olduğunu söylemek mümkündür. Ekonomik faaliyetlerin kayıtdışı bırakılması, vergilerin eksik ya da hiç ödenmemesine neden olmakta ve devletin vergi gelirleri azalmaktadır. Vergi gelirlerinin azalması sebebiyle ise bütçe finansmanının sağlanması için borçlanma yoluna gidilmektedir. Borçlanma sonucunda ise faiz oranlarında yükseliş yaşanmakta; faizlerdeki artış yatırımları azaltarak, gerek milli geliri gerekse istihdamı olumsuz etkilemektedir. Bütçe açıklarının borçlanma yoluyla finansmanı sonucu artan faizler sebebiyle kamu borçlanma maliyetinde artış kaydedilmekte; dolayısıyla, bütçe açıkları giderek artmaktadır.

Öte yandan, bütçe açıklarının finansmanı için gelir artırılması amacıyla vergi oranlarının artırılması ve ek vergiler getirilmesi sözkonusu olabilir. Ancak, ek vergiler, kayıtlı kesimin vergi yükünü ağırlaştırırken kayıtdışılığa teşvik unsuru oluşturacaktır. Bu sebeple, kayıtdışı ekonomik faaliyetlerden kaynaklanan bütçe açıklarının giderilmesinde, vergilerin artırılması, vergi adaletsizliğini ve gelir dağılımı eşitsizliğini pekiştirerek, kayıtdışılığa sebep teşkil edecektir.

Kayıtdışı ekonominin bir diğerk olumsuz etkisi, kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin haksız rekabet yaratmasıdır. Bir diğerk deyişle, kayıtdışı çalışan üretici, vergi ödemeyerek, kayıtlı çalışan üreticiye kıyasla daha düşük bedelle mal ve hizmet sunabilmektedir. Bunun sonucunda ise kayıtlı çalışan üretici aleyhine haksız rekabet doğmaktadır. Buna ek olarak, kayıtdışı ekonomik faaliyetler, kaynakların vergilendirilmeyen sektörlerle kaymasında bir teşvik unsuru oluşturmakta; sonuç olarak ise, kaynak dağılımında etkinliğin sağlanamaması sözkonusu olabilmektedir. Kaynakların verimli kullanılmaması ise ekonomik büyüme yönünde engel teşkil etmektedir.

Kayıtdışı ekonominin bir başka olumsuz etkisi ise resmî rakamlara yansımayan ekonomik faaliyetlerin ekonomi politikasının belirlenmesinde yanıltıcı olabileceğidir. Bilindiği üzere, kayıtlı ekonominin göstergeleri olan resmî rakamların ülkede gerçekte üretilmekte olan mal ve hizmetlerin toplam değerini yansıtmadığı durumlarda uygulanacak politikalar yeterince etkin olmamaktadır.

Kayıtdışı ekonomide ödemelerin çoğunlukla nakit paraya dayalı olması, fiyat istikrarının olmadığı ekonomilerde, istikrarlı bir paranın yerli parayı ikame etmesine, bir diğerk deyişle dolarizasyona yol açmaktadır. Dolarizasyonun ise para talebini istikrarsız hale getirdiği, para politikasının etkinliğini azalttığı ve senyoraj gelirinde düşüőe yol açtığı bilinmektedir.

Kayıtdışı ekonominin bu tür olumsuz etkilerinin aksine olumlu etkilerinin de olduğu iddia edilmektedir. Bu çerçevede, ekonomik faaliyetlerin vergi dışında tutulması neticesinde azalan vergi yükünün yatırımlara kaydđı ve artan yatırımlarla beraber üretimin, istihdamın ve gelirin arttığı düşünölmektedir. Bir başka deyişle, faaliyetin kayıt altına alınmış olması durumunda ödenmesi gereken verginin etkin olarak harcanmadığı ve aynı faaliyetin kayıtdışı kalması durumunda kaçırılan verginin yatırımlara dönüőtüröldüđu varsayımı altında, kayıtdışılığın tercih edilebileceği görölmektedir.

Kayıtdışı ekonominin bir diğerk olumlu etkisi niteliksiz işgücüne istihdam yaratması yolu ile gerçekteşmektedir. Kayıtlı ekonomide istihdam edilmesi mümkün olmayan niteliksiz işçilerin ancak kayıtdışı ekonomide iş bulabildiği ve

sözkonusu işçilere ödenen ücretlerin kayıtlı istihdam edilen işçilere ödenilen ücretten düşük olacağı varsayımı altında, kayıtdışı ekonomi, çalışanlar ve üreticiler arasında haksız rekabet etkisi yaratarak ekonomiyi olumsuz etkilemekte; ancak, maliyetleri düşürmesi ve istihdam yaratması gibi olumlu etkileri sözkonusu olmaktadır. Yaratılan istihdam yoluyla elde edilen gelirlerin harcanması sonucu ise çarpan etkisi yolu ile ekonomi canlanmaktadır.

Sonuç olarak, kayıtdışı ekonominin ancak kısa vadeli olarak nitelendirilebilecek olumlu etkileri olduğu unutulmamalı; gerek kısa dönem gerekse uzun dönemde kayıtdışı ekonominin kayıtlı ekonomi üzerinde pek çok olumsuz etkileri olduğu bir kez daha vurgulanmalıdır. Öncelikle, vergi kaybına yol açması, dolayısıyla, devleti gelir kaybını telaffi edici tedbirlere zorlaması kayıtdışı ekonominin en önemli olumsuz etkilerindedir. Bütçe finansmanının sağlanması ise vergi artışı ve/veya borçlanma yoluyla gerçekleşmektedir. Ancak, her iki yöntemin ekonomi üzerinde olumsuz etkileri mevcuttur. En önemlisi, gerek vergi artışı, gerekse borçlanma, ileriki dönemde kayıtdışı ekonomik faaliyetlere zemin hazırlamakta; bu özellikleri nedeniyle de ekonomiyi bir kısır döngüye sürüklemektedir.

Kayıtdışı ekonominin bir diğer olumsuz etkisi etik değerler üzerindedir. Kayıtlı faaliyette bulunanların mağdur durumda kaldığı bir ekonomik sistemde, devletin otoritesine olan inanç azalmakta; kayıtdışı faaliyetlerin yasal normlar çerçevesinde yürütülmemesi sonucunda, hukuk ve adalet sistemi etkinliğini yitirmektedir. Buna ek olarak, kayıtdışı üretilen mal ve hizmetlerin insan ve çevre sağlığına ilişkin standartları sağlamaya yönelik yasal düzenlemelere tâbi olmaması sebebiyle, sözkonusu mal ve hizmetlerden yararlanan tüketicilerin, tüketici haklarını korumaya yönelik yasalardan yararlanması mümkün olmamaktadır.

Kayıtdışı istihdam edilen kesimin sosyal güvenceden mahrum olması, kayıtdışı ekonominin bir diğer olumsuz etkisidir. Kayıtdışı istihdamın büyük boyutta olması nedeniyle yeterli prim toplanamaması, sosyal güvenlik kuruluşlarını finansman zorluklarıyla başbaşa bırakmaktadır. Buna ek olarak, kayıtdışı çalışan kesim sendikal haklardan mahrum kalmakta; ayrıca, işyeri ve iş

güvenliğine ilişkin çeşitli standartların gözardı edilmesi sebebiyle, çalışanların istismara açık koşullarda istihdam edilmesi sözkonusu olmaktadır.

V. KAYITDIŞI EKONOMİYİ ÖLÇME YÖNTEMLERİ

Çalışmanın bu bölümünde, kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü ölçmeye yönelik geliştirilmiş yöntemlerden bahsedilecektir. Kayıtdışı ekonominin tahminine ilişkin olarak kullanılan pek çok yöntem mevcuttur. Bu yöntemler genel olarak, doğrudan, dolaylı ve karma yöntemler olarak adlandırılmaktadır. Doğrudan ölçme yöntemlerinin temelini, kayıtdışı ekonominin tahmininde anket uygulamalarının kullanılması oluşturur. Sözkonusu anketler, hanehalkı anketleri, işyeri anketleri, vergi anketleri, zaman kullanım anketleri gibi anketlerden oluşmaktadır.

Dolaylı ölçme yöntemleri ise çeşitlidir. Değişik yöntemlerle hesaplanan GSMH büyüklüklerinin karşılaştırılması, istihdam yaklaşımı, vergi incelemesi yoluyla kayıtdışı ekonominin tespiti, parasalcı yaklaşım gibi yöntemlerden oluşan kayıtdışı ekonomiyi dolaylı yoldan ölçmeye yönelik bu yöntemlerin yanısıra, karma yöntem ile kayıtdışı ekonominin büyüklüğü elektrik üretimi, inşaat sektöründeki gelişmeler, çimento üretimi ve benzeriye ilişkin veriler yoluyla ölçülmeye çalışılmaktadır.

V. 1. Kayıtdışı Ekonomiyi Doğrudan Ölçme Yöntemleri

Kayıtdışı ekonomiyi anketler yolu ile doğrudan ölçme yönteminin güvenilirliği tartışmalıdır. Kayıtdışı faaliyetlerin önemli bir kısmının yasalara aykırı olması, kişi ve kuruluşların bu tür faaliyetleri ile ilgili bilgileri gizleme eğiliminde olması sonucunu da beraberinde getirmektedir. Bu sebeple, mikro yaklaşım olarak da adlandırılmakta olan doğrudan yaklaşımda, sorulara verilen cevapların doğruluğu nispetinde kayıtdışı ekonominin büyüklüğüne ilişkin bir veriye ulaşmak mümkün olmaktadır.

V. 2. Kayıtdışı Ekonomiyi Dolaylı Yoldan Ölçme Yöntemleri

Makro yaklaşım ya da gösterge yaklaşımı olarak nitelendirilebilecek olan dolaylı ölçme yöntemlerinde kayıtdışı ekonominin büyüklüğüne ilişkin bilgi

vermesi muhtemel makroekonomik gösterge değerlerinin zaman içerisindeki değişimi değerlendirilmektedir.¹³ Bu çerçevede, GSMH Yaklaşımı, Vergi İncelemeleri Yoluyla Ölçme Yaklaşımı, İstihdam Yaklaşımı ve Parasalcı Yaklaşımdan söz etmek mümkündür.

V.2.1. GSMH Yaklaşımı

Bilindiği üzere, GSMH hesaplamalarında, üretim, gelir ve harcama yöntemleri olmak üzere üç farklı yöntem kullanılmaktadır. Kayıtdışı ekonomi olmayacağı varsayımı altında, her üç yöntemle göre hesaplanan GSMH değerlerinin aynı olması gerekmektedir.¹⁴ Ancak, kayıtdışı ekonomi sözkonusu olduğu takdirde, harcamalar yöntemi ile hesaplanan GSMH değerinin, diğer yöntemler yoluyla hesaplanan GSMH değerinden daha büyük çıkması beklenmelidir. Bu sebeple, farklı yöntemlerle hesaplanan GSMH değerleri arasındaki farkların kayıtdışı ekonomi büyüklüğüne ilişkin veri teşkil ettiği düşünülmektedir. Öte yandan, sözkonusu farklar, istatistikçiler tarafından istatistiksel hata olarak giderilmekte; bu sebeple GSMH yaklaşımı ile kayıtdışı ekonominin büyüklüğüne ilişkin sağlıklı bir rakama ulaşmak mümkün olmamaktadır. Buna ek olarak, tasarruf olarak döviz ve altına kayışın yüksek oranda gerçekleştiği ülkelerde, GSMH yaklaşımının kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü ölçmede güvenilir bir yol olmayacağı düşünülmektedir.¹⁵

V.2.2. Vergi İncelemeleri Yoluyla Ölçme Yaklaşımı

Vergi incelemeleri yoluyla kayıtdışı ekonomiyi ölçme, vergi incelemeleri sırasında mükelleflerin beyan etmediği gelirlerin tespit edilmesi ile ortaya çıkan matrah farklılıklarının kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü yansıttığı varsayımından yola çıkılarak oluşturulmuş bir yaklaşımdır. Vergi incelemeleri yoluyla kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün ölçülmesinde, incelemelerde ortaya

¹³ Ögünç ve Yılmaz (2000)

¹⁴ Türkiye ekonomisinde, GSMH hesaplamalarında halen kullanılan sistem olan System of National Accounts (SNA) 68, OECD'e üye ülkeler içerisinde sadece İsviçre ve Türkiye tarafından kullanılmaktadır (OECD, 2003). Öte yandan, yeni sistem olan SNA 93'ün yasal olmakla beraber GSMH hesaplamalarında yer almayan kayıtdışı ekonomik faaliyetleri yansıtma daha etkin olacağı vurgulanmaktadır. Bu sebeple, GSMH rakamlarının ekonomik faaliyetleri daha gerçekçi olarak yansıtacağı öngörüsüyle SNA 93 Ulusal Hesaplar Sisteminin uygulamaya konulmasının son derece yararlı olacağı düşünülmektedir.

¹⁵ Temel, Şimşek ve Yazıcı (1994)

ıkan matrah farklılıkların istatistiksel yöntemlerle ekonominin geneline uygulanması ile, kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün tespiti sözkonusu olmaktadır.

Vergi incelemeleri yolu ile kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün tahmininde, GSMH hesaplamalarında yer alan tüm faaliyetlerin vergilendirildiğİ varsayımı vardır. Ancak, bazı faaliyetler vergilendirilmediğİ halde milli gelir büyüklüğü içerisinde yer alabilir. Öte yandan, vergilendirilmesi zorunlu olduğ halde vergi dışı bırakılan işlemler sözkonusu olabilmektedir. Bu sebeple, vergi kayıp ve kaakılığna sebep olan kayıtdıŐılığ iki başlık altında incelemek gerekmektedir:

1) Yasalarla kayıtdışı bırakılmasına izin verilen faaliyetlerden doğın vergi kayıpları, bir diğİer deyişle muafiyet ve istisnalardan doğın vergi kayıpları

2) Kayıtlara geçirilmesi zorunlu olduğ halde iradi olarak kayıtdışı bırakılan olay ve iŐlemlerden doğın vergi kayıp ve kaçakları, bir başka deyişle, iradi olarak vergi vermemek veya daha az vergi vermek amacıyla yaratılan kayıtdıŐılık¹⁶

V.2.2.1. Yasalarla Kayıtdışı Bırakılmasına İzin Verilen Faaliyetler

Yasal düzenleme sonucu olarak vergiden muaf tutulan faaliyetler için defter ve belge tutmak zorunluluğ yoktur. Bu sebeple, yasalarca belirlenmiş muafiyet ve istisnalar kapsamında yer alan faaliyetler kayıtdışı kalmaktadır. Sözkonusu muafiyet, istisna ve indirimler çok kapsamlı olup, esnaf muafliğİ, serbest meslek kazançlarında istisna, ticari ve zirai kazançları üzerinden vergiye tâbi tutulan mükelleflerin belgeli ya da belgesiz yaptıkları veya yapmayı öngördükleri yatırımların belirli Őartlarla kazançtan indirilmesi gibi çeşitli ayrıcalıkları içerir.

¹⁶ Unutulmaması gereken bir husus ise vergi incelemeleri esnasında ortaya çıkan matrah farklılıklarının, mükellefin kiŐisel hataları ve kanunları yanlış yorumlamasından kaynaklanabileceğİdir. Elbette ki, bu tür sebeplerle oluşan farklılıklar, kayıtdışı ekonominin boyutunu hesaplamaya ilişkin yanıltıcı sonuçlar doğuracaktır.

V.2.2.2. İradi Olarak Kayıtdışı Bırakılan Faaliyetler

Kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin büyük bir kısmı vergi idaresinde kaydı bulunan, ancak, defter ve belgelerinde ticari faaliyetlerinin bir kısmı yer almayan yükümlüler tarafından yapılmaktadır. Bir grup faaliyet sahibinin ise ticari faaliyette bulunduğu halde vergi idaresine kayıtlı mükellefler arasında yer almadığı bilinmektedir. Bu sebeple, iradi olarak gerçekleşen vergi dışında yer alma, kayıtdışılığa neden teşkil etmektedir.

V.2.3. İstihdam Yaklaşımı

Kayıtdışı ekonomiyi ölçme yöntemi olan istihdam yaklaşımına göre, nüfusun, sivil işgücü arzının ve istihdamın zaman içinde gelişimine bakılarak kayıtdışı ekonominin büyüklüğü tahmin edilmektedir. Bu çerçevede, ekonomide kayıtdışı faaliyetler olmadığı varsayımı altında, sivil işgücü arzının toplam nüfusa oranı ile istihdamın toplam nüfusa olan oranının zaman içinde benzer gelişimlerinin olması beklenmektedir. Buna karşın, istihdamda kayıtdışılığın sözkonusu olduğu durumlarda ise, sivil işgücünün toplam nüfusa oranı belirli bir düzeyde kalırken; istihdamın toplam nüfusa oranı gerilemektedir.

İstihdamda kayıtdışılık incelenirken, kayıtdışılığa konu olan faaliyetin tamamen bildirmeyenler ve kısmen bildirilenler şeklinde ele alınması gereklidir.

V.2.3.1. Tamamen Bildirilmeyenler

İstihdamın kayıtdışı kalmasına sebep veren faaliyetlerden tamamen bildirilmeyenler yasal ve yasal olmayan olarak ikiye ayrılmaktadır.

V.2.3.1.1. Yasal Olmayan Ekonomik Faaliyetler

İstihdamın kayıtdışı olmasına sebep veren yasal olmayan ekonomik faaliyetler, suç ekonomisinin kapsamına girmekte ve bu sebeple, sözkonusu yasaklanmış faaliyetin ekonomik değerinin tespitinin yapılmasının kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün ölçülmesi kapsamında ele alınmaması gerektiği düşünülmektedir.

V.2.3.1.2. Yasal Olan Ekonomik Faaliyetler

İstihdamda kayıtdışılığa sebep veren ve resmî makamlardan tamamen gizlenen bu tür faaliyetler, yasal olup, çalışma hayatı ile ilgili yasal düzenlemelerin öngördüğü zorunlulukların yerine getirilmemesi amacı ile kayıtdışına taşınmış ekonomik faaliyetlerdir.

Kayıtdışı istihdamda, asgari ücret, çalışma saati, yıllık izin gibi haklar; hastalık, doğum, yaşlılık, sakatlık, ölüm aylığı gibi yardımlar ile işçi sağlığı ve iş güvenliği, çalışma yaşı ve koşulları gibi düzenlemelere uyulmamaktadır.

Faaliyet konusu yasal olmakla beraber istihdamın kayıtdışı olduğu faaliyetler içerisinde, toplumda genel olarak işsizlik ya da ekonomik yetersizliklerden ötürü ortaya çıkan ve gelişen, istihdam yaratma ve gelir elde etmeye yönelik faaliyetler de yer almaktadır. Özel ders verme, işportacılık gibi faaliyetler, bu grupta yer almaktadır.

V.2.3.2. Kısmen Bildirenler

İstihdamdaki kayıtdışılığı oluşturan faaliyetlerden kısmen bildirilenler, işyerinin kurulması ya da faaliyete geçmesi aşamasında kayıtdışı kalmış faaliyetlerdir. Çalışanlar açısından değerlendirildiğinde, kayıtdışına çıkma, prim ve gelirler yönünden olmak üzere iki şekilde değerlendirilmektedir.

V.2.3.2.1. Primden Kaynaklanan Eksik Bildirme

Primden kaynaklanan eksik bildirme sonucu kayıtdışı kalan istihdamda, çalışan ya da çalıştırılanların sosyal güvenliklerinin sağlanmasına karşın kuruma ödenen prime esas gün sayılarının gerçeği yansıtmaması sözkonusu olmaktadır.

V.2.3.2.2. Gelir ve Ücretten Kaynaklanan Eksik Bildirme

Gelir ve ücretten kaynaklanan eksik bildirme ile oluşan kayıtdışı istihdamda, elde edilen gelirin resmî kayıtlara tam yansıtılmaması sözkonusudur. Bu sebeple, gerçek gelirle kayıtlara yansıtılan gelir arasındaki fark üzerinden alınması esas gelen prim ile vergi ve sosyal kesintiler, devletin uğradığı zarar miktarını göstermektedir. Buna ek olarak, çalışanların ise emekliliklerinde

alacakları maaş miktarlarının düşük seviyede gerçekleşmesi sözkonusu olmaktadır.

V.2.4. Parasalcı Yaklaşım

Kayıtdışı ekonomiyi ölçmeye ilişkin olarak kullanılan bir diğer dolaylı yöntem ise Parasalcı Yaklaşım'dır. Parasalcı yaklaşımda, parasal istatistikler kullanılarak kayıtdışı ekonominin boyutları belirlenmektedir. Parasalcı yaklaşım, Sabit Oran Yaklaşımı, İşlem Hacmi Yaklaşımı ve Ekonometrik Yaklaşım olarak üç başlık altında incelenmektedir.

V.2.4.1. Sabit Oran Yaklaşımı

Emisyon Hacmi Yaklaşımı adı da verilen Sabit Oran Yaklaşımı, gizli ekonomik faaliyetlerde ödemelerin genellikle nakit olarak yapılacağı varsayımına dayanmaktadır. Dolaşımdaki para miktarı olan emisyon hacminin kayıtlı ve kayıtdışı ekonomide kullanılan para miktarının toplamına eşit olacağı düşünülecek olursa, paranın dolaşım hızı sabit kalmak suretiyle, emisyon hacminin toplam mevduatlara olan oranının artması kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin arttığına işaret edecektir.¹⁷

V.2.4.2. İşlem Hacmi Yaklaşımı

Kayıtdışı ekonomiyi ölçmeye ilişkin olarak getirilen İşlem Hacmi Yaklaşımı'nda, Fisher'in Miktar Teorisi eşitliği kullanılmaktadır.¹⁸ Bu çerçevede, para arzının M , paranın dolaşım hızının V , genel fiyat seviyesinin P ve işlem hacminin T olduğu düşünülecek olursa, ülkede üretilen toplam mal ve hizmetlerin piyasa değeri, para arzının paranın dolaşım hızıyla çarpımına eşittir. Bir diğer deyişle,

$$MV = PT$$

Bu yaklaşıma göre işlem hacmi olan T ile GSMH arasındaki ilişki uzun vadede sabittir. Bu sebeptendir ki, belirli bir dönemde MV 'nin belirlediği GSMH

¹⁷ Cagan (1958), Guttman (1977)

¹⁸ Feige (1979)

rakamı ile istatistiklerle açıklanan GSMH arasındaki fark, kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü vermektedir. İşlem Hacmi Yaklaşımı'nda paranın dolaşım hızının, kayıtlı ve kayıtdışı ekonomide aynı ve sözkonusu dolaşım hızının sabit olduğu kabul edilmektedir.

V.2.4.3. Ekonometrik Yaklaşımı

Parasalıcı yaklaşımın bu yönteminde, nakit para talebi ekonometrik bir denklem ile tahmin edilmektedir.¹⁹ Ekonometrik yaklaşımda, diğer parasalıcı yaklaşımlarda olduğu gibi, kayıtdışı ekonomilerde işlemlerin nakit para ile yürütüldüğü ve paranın dolaşım hızının kayıtlı ve kayıtdışı ekonomilerde aynı olduğu varsayılmaktadır. Nakit paranın geniş anlamı paraya oranının, kişi başına düşen reel gelir, mevduat faiz oranı, kamu personel harcamalarının toplam kamu harcamalarına oranı, ortalama vergi oranı ve enflasyon oranına bağlı olduğunun kabul edildiği bu yöntemde, nakit para talebi bir regresyon analizi ile tahmin edilmektedir.

İkinci aşamada ise vergi değişkeni sıfır alınmak suretiyle verginin olmadığı durumda ortaya çıkacak ikinci nakit para talebi tahmin edilmektedir. İki para tahmini arasındaki fark, kayıtdışı ekonomiyle ilgili nakit para düzeyini vermektedir. Son aşamada ise, paranın dolaşım hızından yararlanılarak ve kayıtdışı ekonomiye ilişkin nakit para düzeyi kullanılarak kayıtdışı ekonominin büyüklüğü hesaplanmaktadır.

VI. TÜRKİYE EKONOMİSİNDE KAYITDIŞI EKONOMİYİ ÖLÇMEYE İLİŞKİN YAPILMIŞ ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR

Türkiye ekonomisinde kayıtdışılıkla ilgili olarak yapılmış pek çok çalışma mevcuttur. Farklı yöntemler esas alınarak yapılmış sözkonusu çalışmalarda, kayıtdışı ekonominin büyüklüğüne ilişkin değişik rakamlar elde edilmiştir. Bir başka deyişle, kayıtdışı ekonominin büyüklüğü gerek kullanılan yöntem, gerek eldeki verilerin yetersizliği ve gerekse çalışmaya konu olan döneme göre çeşitlilik göstermektedir.

¹⁹ Tanzi (1983)

Bu çerçevede, Türkiye’de kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü ölçmeye yönelik yapılmış geçmiş çalışmalar aşağıda özetlenmektedir (Tablo 1). Tablo 1’de rakamsal sonuçları sunulan çalışmaların bir kısmında baz yılı esas alınarak, sözkonusu yıllarda kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün sifıra eşit olduğu varsayılmıştır. Analiz edilen dönemde, her yıla ilişkin farklı bir büyüklük rakamının bulunduğu çalışmalardan ortaya çıkan sonuç, ülkemizde kayıtdışı ekonominin boyutlarının küçümsenmeyecek bir düzeye ulaştığıdır.

Şu da bir gerçektir ki, kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün tahmininde ortaya çıkan rakamın nispeten küçük oluşu yöntemin güvenilirliğini azaltmakta; kayıtdışı ekonomiye ilişkin rakamın büyüklüğü ise çalışmanın inanılabilirliğini artırmaktadır. Nitekim, rakamın büyüklüğünün tercih edilir oluşu yönündeki eğilim, ekonomik birimler açısından haklı çıkarılabilir. Türkiye ekonomisinde özellikle 1980’li yıllardan itibaren varlığını önemli ölçüde hissettiren ve toplumun giderek artan oranda bir kesimi tarafından üzerinde düşünülen bir konu haline gelen kayıtdışı ekonomi, büyüklüğü hangi yöntemle hesaplanırsa hesaplanırsa, boyutları itibariyle rakamsal büyüklüğünü aşan bir noktaya ulaşmıştır.

Tablo 1. Türkiye Ekonomisinde Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünü Ölçmeye Yönelik Yapılmış Önceki Çalışmalar

Çalışma	Tahmin Yöntemi	Analiz Dönemi	Kayıtdışı Ekonomi/ GSMH(%)
Çetintaş ve Vergil, 2003	Ekonometrik Yaklaşım	1971-2000	18-30
Öğünç ve Yılmaz, 2000	Sabit Oran Yaklaşımı	1960-1998	0-46
	Sabit Oran Yaklaşımı	1971-1999	11-22
İlgin, 2002	Sabit Oran Yaklaşımı	1968-2001	31-84
	Vergi Yaklaşımı	1985-2001	26-184
Temel, Şimşek ve Yazıcı, 1994	Vergi Yaklaşımı	1984-1991	8-45
	Sabit Oran Yaklaşımı	1970-1992	0-26

	İşlem Hacmi Yaklaşımı	1970-1992	0-26
	Ekonometrik Yaklaşım	1975-1992	6-20

VII. KAYITDIŞI EKONOMİYİ ÖLÇMEYE İLİŞKİN YAPILMIŞ ÇALIŞMALARDA DİĞER ÜLKE ÖRNEKLERİ

Kayıtdışı ekonomi üzerindeki en eski çalışmalar, az gelişmiş ülkelerdeki kayıtdışılığın incelenmesiyle başlamıştır. Nitekim, kayıtdışılık, ekonomilerin gelişme sürecinde, kaçınılmaz bir aşama olarak karşımıza çıkmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde, kayıtdışı ekonomik faaliyetler, vergiden kaçma güdüsünün bir sonucu olarak ele alınmıştır (De Soto, 1989; Sethuraman, 1981). Öte yandan, gelişmiş ülkelerde kayıtdışı ekonominin incelenmesine yeterince ağırlık verilmemesinde, sözkonusu faaliyetlerin gelişmekte olan ülkelerde, işsizlik ve fakirlikle savaşta geçici bir çözüm olarak ortaya çıkışı etkili olmuştur (Marcelli, Pastor ve Joassart, 1999).

Gábor (1989), Macaristan'daki kayıtdışı ekonomik faaliyetlere ilişkin yapmış olduğu çalışmada, kayıtlı ve kayıtdışı ekonominin farklı prensip ve düzenlemelere göre işlediğini belirtmiştir. Buna göre, kayıtlı ekonomi, merkezi otorite altında büyük ölçekte çalışan üretim birimlerinden oluşmakta; kayıtdışı ekonomide ise küçük ölçekte, özel işletmelerin yer aldığı görülmektedir. Bu çerçevede, Macaristan'daki ikili yapı, sosyalist rejim altında işleyen kayıtlı ekonomi ve sözkonusu kayıtlı sektörün talebi karşılayamayışı sebebiyle oluşmuş kayıtdışı kapitalist düzenden oluşmaktadır. Ancak, kronik kıtlık yaşanan kayıtlı ekonomide, kayıtdışı sektörün varlığı kıtlığı artırmakta; dolayısıyla kayıtdışı ekonomi serbest piyasa koşullarında çalışmayan kayıtlı ekonomide maliyet yönlü baskı yaratmaktadır. Öte yandan, kayıtdışı ekonomide faaliyet gösteren üreticilerde stoklama eğilimi artmakta; bu sebeple, kronik kıtlığın boyutlarında artış yaşanmaktadır.

Barthelemy (1989), Fransa'daki kayıtdışılığı inceleyen çalışmasında kayıtdışı ekonominin istihdam boyutuna değinmiş ve parasalcı yaklaşım yolu ile yapılan tahmin ile kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün GSMH'ye olan oranının yüzde 6.7 civarında olduğunu belirtmiştir.

O'Higgins (1989) İngiltere için yapmış olduğu çalışmasında kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün GSMH'ye oranının yüzde 5 civarında olduğunu kaydetmiştir. Buna ek olarak, sözkonusu çalışmada ifade edilen bir diğer görüş İngiltere'deki kayıtdışılığın 1970'li yılların başlarında büyümekte olduğu; 1970'li yılların ikinci yarısında ise kayıtdışı ekonominin büyüme oranının daha durağan bir görünüm sergilediğidir.

Langfeldt (1989) eski Batı Almanya ekonomisinde kayıtdışılığı incelemek üzere yaptığı çalışmada, kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün GSMH'ye oranının yüzde 27 civarında olduğunu belirtmiştir. Ancak, sözkonusu çalışmada, tahminlerin çok güvenilir olmadığı; öte yandan, Almanya'daki kayıtdışılığın ise endişe verici boyutlarda olduğu belirtilmiştir.

Schneider ve Enste (1998) çeşitli Avrupa ülkelerinde ve ABD ile Japonya'da nakit para talebi yaklaşımı yolu ile kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü ölçen çalışmalarında Yunanistan ve İtalya için sözkonusu büyüklüğün yüzde 27-30 civarında olduğunu tahmin etmiştir. Buna karşılık, İspanya, Portekiz, ve Belçika için bu rakam yaklaşık yüzde 20-24, İsveç, Norveç ve Danimarka için yüzde 18-23 ve son olarak İrlanda, Fransa, Hollanda, Almanya ve İngiltere için ise yüzde 13-16 arasında bulunmuştur. ABD, Japonya, Avusturya ve İsviçre için elde edilen tahmin kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün yaklaşık yüzde 8-10 olduğu yönündedir. Ayrıca, Batı Avrupa ülkeleri ve ABD'de kayıtdışı ekonominin büyüme hızı incelendiğinde, nakit para talebi yaklaşımı yoluyla elde edilen tahminler analiz edilen ülkelere İsviçre, Danimarka, Norveç, Almanya, ABD ve İsviçre'de 1960-1995 döneminde artan oranda bir kayıtdışılığın gerçekleştiğini göstermektedir (Tablo 2).

Tablo 2. Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğü-Batı Avrupa Ülkeleri ve ABD Örneği

Ülkeler	1960	1995
İsveç	%2	%16
Danimarka	%4.5	%17.5
Norveç	%1.5	%18

Almanya	%2	%13.2
ABD	%3.5	%9.5
Avusturya	%0.5	%7
İsviçre	%1	%6.7

Kaynak: Schneider ve Enste (1998)

Buna ek olarak, adı geçen çalışmada, elektrik talebi yaklaşımı yolu ile gelişmekte olan ülkelerde ve geçiş ekonomilerinde kayıtdışı ekonominin büyüklüğü tahmin edilmiştir. Bu çerçevede, Nijerya, Mısır gibi Afrika ülkelerinde kayıtdışı ekonominin büyüklüğü yüzde 76 civarında iken, geçiş ekonomilerinden olan Macaristan, Bulgaristan, Polonya, Romanya, Slovakya ve Çek Cumhuriyeti'nde yüzde 7-28 arasında değişmektedir. Hong Kong, Singapore gibi Asya ülkelerinde ise kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün yüzde 13 civarında olduğu görülmektedir.

VIII. TÜRKİYE EKONOMİSİNDE KAYITDIŞI EKONOMİYİ ÖLÇMEYE YÖNELİK AMPİRİK ÇALIŞMA

Çalışmanın bu bölümünde, Türkiye'de kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü ölçmeye yönelik ampirik çalışmalara yer vereceğiz. Vergi incelemeleri yolu, istihdam yaklaşımı, GSMH yaklaşımı, parasalcı yaklaşım ve elektrik tüketimi yaklaşımı gibi çeşitli yollardan yapılan incelemelerde kayıtdışı ekonominin büyüklüğüne ilişkin farklı rakamlar elde edilmiştir.

VIII.1. Vergi İncelemeleri Yaklaşımı

Vergi incelemelerinin sonuçlarının değerlendirilmesi yolu ile yapılan incelemede, 1985-2002 dönemine ilişkin olarak kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün yüzde 26 ile yüzde 184 arasında değiştiği, ortalama olarak ise yüzde 65 civarında olduğu görülmektedir (Tablo 3).

İncelenen matrahlarda beyan edilen ile tespit edilen matrah arasındaki farkın kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü yansıttığı varsayımından yola çıkılarak yapılan hesaplamalarda, kriz yılları olan 1994 ve 2001 yıllarında kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün yüzde 100'ü aştığı görülmektedir. Ancak, bu noktada dikkat edilmesi gereken bir husus, sözkonusu rakamlardaki büyümenin kriz

yılları olması sebebiyle kayıtdışı ekonomik faaliyetlerdeki büyümeden olduğu kadar, sözkonusu yıllarda yapılan vergi denetimlerinin sıklaştırılmış olabileceğinden kaynaklanmıştır.

Tablo 3. Vergi İncelemeleri Yolu ile Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Ölçülmesi

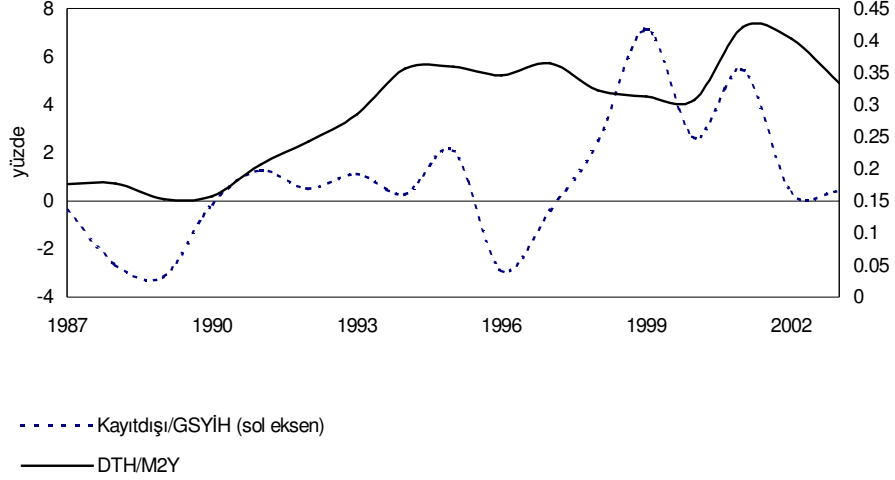
YIL	İNCELEME SAYISI	İNCELENEN MATRAH	MATRAH FARKI	MATRAH FARKI ORANI
1985	66,681	299,632	294,345	98
1986	66,550	1,157,301	1,498,315	129
1987	80,264	2,949,620	764,388	26
1988	51,495	3,092,819	953,237	31
1989	47,225	4,286,511	1,933,443	45
1990	108,574	9,969,063	6,257,501	63
1991	78,803	13,754,808	6,875,619	50
1992	59,378	22,180,600	13,217,780	60
1993	68,954	35,897,015	12,906,858	36
1994	48,056	120,145,917	135,755,349	113
1995	56,096	169,827,303	71,167,159	42
1996	54,536	375,262,112	99,724,529	27
1997	63,198	723,888,102	284,899,552	39
1998	68,748	1,763,429,888	684,220,838	39
1999	51,731	1,288,777,870	1,043,797,167	81
2000	60,335	3,621,021,663	1,987,099,014	55
2001	68,132	7,312,698,061	13,479,141,747	184
2002	113,244	13,863,392,055	7,971,330,648	57

Kaynak: www.gelirler.gov.tr

VIII.2. GSMH Yaklaşımı

Kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü ölçmede bir diğer yaklaşım olan GSMH yaklaşımında, kayıtdışı ekonomik faaliyetler olduğu varsayımı altında farklı yöntemler ile ölçülen GSMH büyüklüklerinin birbirinden farklı olacağı; harcama yönünden hesaplanan GSMH büyüklüğünün kayıtdışı ekonomik faaliyetler sözkonusu olduğu takdirde, üretim veya gelir yönünden hesaplanan GSMH'den daha büyük olacağı düşünülmektedir.

Grafik 3. GSMH Yaklaşımı ile Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Ölçülmesi

Kaynak:TCMB

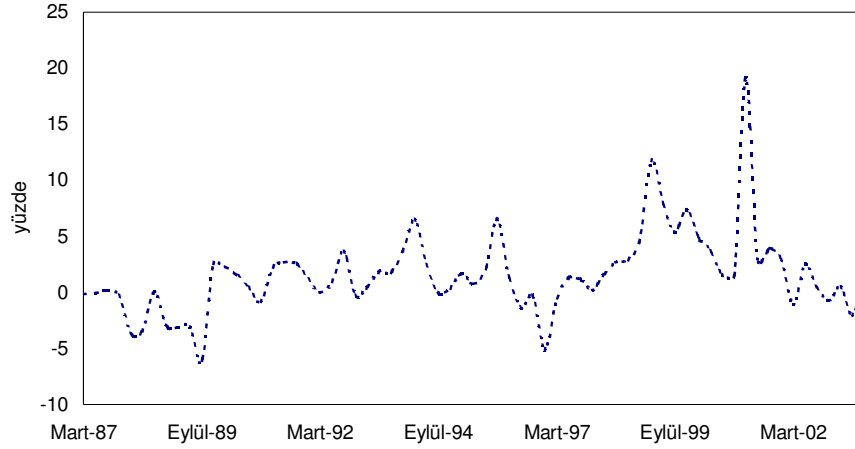
GSMH yaklaşımına göre, Türkiye’de kayıtdışı ekonominin büyüklüğü, harcama yönünden hesaplanan GSYİH ile üretim yönünden hesaplanan GSYİH arasındaki fark olarak ölçüldüğünde, 1987-1990 döneminde kayıtdışı ekonominin büyüklüğü sıfırdan küçük çıkmaktadır. Öte yandan, aynı yöntemle diğer yıllara ilişkin hesaplanan büyüklüğün giderek artmakta olduğu; özellikle, 1996 yılındaki düşüş haricinde, 90’lı yılların sonlarından günümüze GSMH yaklaşımı ile hesaplanan kayıtdışı ekonomi büyüklüğünün oldukça kaydedeğer olduğu dikkat çekmektedir. Özellikle, 1999 ve 2002 yılında söz konusu büyüklükte çıkış gerçekleşmiştir.

Öte yandan, yüksek oranda dolarizasyon ve altın cinsinden tasarrufların bulunduğu ekonomilerde, GSMH yaklaşımı ile kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin büyüklüğünün hesaplanmasının yeterince sağlıklı olamayacağından yola çıkılarak, dolarizasyona ilişkin alt sınır teşkil ettiği düşünülen DTH/M2Y oranının seyri incelendiğinde, 1987-2003 döneminde ortalama yüzde 30 oranında dolarizasyon olduğu ve bu sebeple, harcama yönünden hesaplanan GSYİH üzerinde söz konusu dolarizasyon oranının baskılayıcı bir unsur oluşturduğu düşünülmektedir. Bu sebeple, GSMH yaklaşımı ile hesaplanan kayıtdışı ekonomi büyüklüğünün kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin boyutunu tam olarak yansıtmadığı düşünülmektedir (Grafik 3).

GSMH yaklaşımı yolu ile yapılan bir diğer incelemede, kullanılan 3-aylık GSYİH verilerinde mevsimsel etkilere rastlanmıştır. Söz konusu etkilerin,

TRAMO-SEATS yöntemi ile arındırılması sonucu elde edilen kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin büyüklüğüne ilişkin verilerde, kriz dönemi olan 2001'in ilk çeyreğinde, yüzde 19 oranında kayıtdışılık oluştuğu gözlenmiştir (Grafik 4).

Grafik 4. GSMH Yaklaşımı ile Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Ölçülmesinde Mevsimsellik Etkisinin Giderilmesi

Kaynak: TCMB

VIII.3. İstihdam Yaklaşımı

Kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün kayıtdışı istihdamın tahmini yolu ile ölçüldüğü istihdam yaklaşımına göre, 3 yıllık veri baz alınarak, 2000-20003 döneminde, işgücünün nüfusa oranının istihdamın nüfusa oranı ile aynı yönde değişeceği; buna karşılık, kayıtdışı ekonomik faaliyetler sözkonusu olduğu takdirde ise, işgücünün nüfusa oranı büyürken istihdamın nüfusa oranının sabit kalacağı varsayılmaktadır. Ancak, yapılan incelemede, her iki oranın da yıldan yıla sapmalar gösterdiği kaydedilmiştir. İstihdam yaklaşımına göre hesaplanan kayıtdışı çalışan nüfus ise toplam nüfusun yaklaşık olarak yüzde 3'ü oranındadır. Bir diğer deyişle, Türkiye ekonomisinde 2000-2003 yılları arasında, her 3 aylık dönemde, ortalama 2 milyon kişi kayıtdışı çalışmıştır (Tablo 4).

Tablo 4. İstihdam Yaklaşımı ile Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Ölçülmesi

	Sivil Nüfus (1000 kişi)	İşgücü (1000 kişi)	İstihdam (1000 kişi)	İşgücü/ Nüfus	İstihdam/ Nüfus	Kayıtdışı/ Nüfus	Kayıtdışı İstihdam Edilen Nüfus (1000 kişi)
Mart-00	63703	20726	19006	33	30	3	1720
Haziran-00	63936	22727	21312	36	33	2	1415
Eylül-00	64180	23022	21727	36	34	2	1295
Aralık-00	64427	21547	20182	33	31	2	1365
Mart-01	64675	21031	19222	33	30	3	1809
Haziran-01	64914	22694	21127	35	33	2	1567
Eylül-01	65164	23782	21875	36	34	3	1907
Aralık-01	65415	22077	19742	34	30	4	2335
Mart-02	67983	21917	19387	32	29	4	2530
Haziran-02	68250	24233	21975	36	32	3	2258
Eylül-02	68525	25247	22833	37	33	4	2414
Aralık-02	68800	24347	21658	35	31	4	2689
Mart-03	69074	23088	20244	33	29	4	2844
Haziran-03	69340	24115	21696	35	31	3	2419
Eylül-03	69613	24739	22411	36	32	3	2328

Kaynak: TCMB

VIII.4. Elektrik Üretimi Yaklaşımı

Kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü ölçmede dolaylı yöntemlerden olan elektrik tüketimi yaklaşımında, elektrik tüketiminin ekonomik faaliyetlerle bire bir ilişkili olduğu varsayılmakta; buna göre, elektrik tüketimi verilerine dayanılarak hesaplanan ekonomik faaliyetler ile gerçekleşen ekonomik faaliyetler arasındaki farkın kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin büyüklüğünü yansıttığı varsayılmaktadır.

Türkiye ekonomisinde kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü ölçmek amacıyla elektrik tüketimi yaklaşımı uygulanması ile ilgili hatırlatılması gereken önemli husus, elektrik tüketiminin kaçak olabileceği gözönünde bulundurularak, elektrik tüketimi yerine elektrik üretimine ilişkin verilerin kullanılmasının gerekliliğidir. Bu sebeptendir ki ekonomik literatürde elektrik tüketimi yaklaşımı olarak kabul edilen yöntem bu çalışmada elektrik üretimi yaklaşımı olarak ifade edilmektedir.

Elektrik tüketimi yaklaşımında çeşitli yöntemler mevcuttur. Aşağıdaki bölümde, sözkonusu yöntemlere ilişkin Türkiye uygulamasına yer verilmektedir.

VIII.4.1. Basit Elektrik Üretimi Yaklaşımı

Kaufmann ve Kaliberda (1996) tarafından geliştirilen, kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü ölçmeye ilişkin bir yöntem olan basit elektrik tüketimi metoduna göre, elektrik tüketim miktarı, ekonomik faaliyetlerin en iyi göstergesi sayılmaktadır. Bu sebeptir ki, elektrik tüketiminin gelire olan esnekliğinin bire eşit olduğu varsayılmıştır. Bu varsayımdan hareketle, elektrik tüketim miktarı artış hızının GSMH artış hızına eşit olacağı; bu eşitlik varsayımı altında tahmin edilen GSMH ile resmî GSMH arasındaki farkın ise kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü yansıtacağı düşünülmektedir.

Bu çerçevede, 1978-2000 döneminde, milyon kwh cinsinden ifade edilen elektrik üretimi serisinin yıldan yıla olan artış hızı hesaplanmış; 1987 sabit fiyatlarıyla GSMH serisine dayanılarak reel GSMH endeksi oluşturulmuştur (Tablo 5).^{20 21}

Elektrik üretimi artış hızı ile ekonomik faaliyetlerin artış hızının aynı olacağı varsayımı altında, tahmin edilen reel GSMH endeksi hesaplanmış; tahmin edilen GSMH endeksi ile gerçekleşen reel GSMH endeksi arasındaki farkın kayıtdışı ekonomi endeksini oluşturduğu düşünülmüştür. Buna göre, kayıtdışı ekonominin GSMH içindeki payı dönem içerisinde ortalama olarak 4,38 olarak gerçekleşmiştir. 1994 ve 1999 yıllarına ilişkin olarak kayıtdışı ekonominin GSMH'ye oranı oldukça kaydedeğer olup yaklaşık yüzde 13 ve yüzde 12 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 5. Basit Elektrik Tüketim Yöntemi ile Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Ölçülmesi

Yıl	GSMH*	Elektrik Üretimi (milyon)	Gerçekleşen Reel GSMH Endeksi	Elektrik Üretimi Artış Hızı	Tahmin Edilen Reel GSMH	Kayıtdışı Ekonomi Endeksi	Kayıtdışı Ekonomi/GSMH*
-----	-------	---------------------------	-------------------------------	-----------------------------	-------------------------	---------------------------	-------------------------

²⁰ Reel GSMH endeksi oluşturulmasının amacı örnek alınan çalışmada kullanılan GSMH endeksinin Türkiye için bulunamamış olmasıdır (Kaufmann ve Kaliberda, 1996). Bu sebeple, yapılan hesaplamalarda, 1978-2000 döneminde 1990 yılının baz yılı olduğu kabul edilmiş; 1990 yılında gerçekleşen GSMH rakamının diğer yıllara bölünmesi ile elde edilen serinin 100 ile çarpılması sonucu reel GSMH endeksi oluşturulmuştur.

²¹ World Development Indicators veri tabanından temin edilen elektrik üretimi serisi ancak 2000 yılına kadar mevcuttur. Bu sebeple, incelemede sözkonusu serinin kullanılması ile güncel bir analiz yapmak mümkün olmamıştır. Öte yandan diğer yıllara ilişkin elektrik üretimi serisi TCMB evds veri tabanından elde edilmiştir.

		kwh)			Endeksi		
1978	52582	21726	62				
1979	52324	22522	62	4	64	3	4
1980	50870	23275	60	3	64	4	6
1981	53317	24673	63	6	64	1	1
1982	54963	26552	65	8	68	3	4
1983	57279	27347	68	3	67	-1	-1
1984	61350	30613	73	12	76	3	5
1985	63989	34219	76	12	81	5	7
1986	68315	39695	81	16	88	7	9
1987	75019	44353	89	12	90	2	2
1988	76108	48048	90	8	96	6	7
1989	77347	52044	91	8	97	6	7
1990	84592	57543	100	11	101	1	1
1991	84887	60246	100	5	105	4	4
1992	90323	67342	107	12	112	5	5
1993	97677	73808	115	10	117	2	1
1994	91733	78321	108	6	123	14	13
1995	99028	86247	117	10	119	2	2
1996	106080	94862	125	10	129	3	3
1997	114874	103296	136	9	137	1	1
1998	119303	111022	141	7	146	5	3
1999	112044	116440	132	5	148	15	12
2000	119145	124922	141	7	142	1	1

* 1987 Sabit Fiyatları ile hesaplanmış

Kaynak: TCMB, World Development Indicators

Öte yandan, 1983 yılında kaydışı ekonominin eksi değerde çıkmış olması ise, elektrik tüketimi metoduna getirilen eleştirileri haklı çıkarmaktadır: Tek başına elektrik tüketimi ekonomik faaliyetlere ilişkin yeterli bir gösterge sayılamaz. Buna ek olarak, elektrik tüketiminin gelir esnekliği, gerek zaman içerisinde ve gerekse ülkeden ülkeye değişim göstermektedir. Son olarak ise, elektrik tüketimi teknolojik ilerleme sonucu daha verimli düzeyde gerçekleşmektedir. Bu sebeple, elektrik tüketiminin gelir esnekliğinin bire eşit olduğu varsayımı gerçekdışı olabilmektedir. Son olarak ise, kaçak elektrik tüketimi olabileceği varsayımı altında elektrik üretimine ilişkin kullanılan verilerin güvenilirliği, sözkonusu ölçümlerde de kaçak olabileceği ihtimali sebebiyle tartışmalıdır (Schneider ve Enste, 2000).

VIII.4.2. Değiştirilmiş Elektrik Üretimi Yaklaşımı

Basit elektrik tüketimi metoduna getirilen bu haklı eleştiriler nedeniyle, sözkonusu metod değiştirilmiş; değiştirilmiş toplam elektrik tüketimi metodunda elektrik tüketiminde gerçekleşen değişikliklerin toplam ekonomik faaliyetler dışında değişkenlerden etkilenip etkilenmediği araştırılmıştır (Eilat ve Zinnes, 2000). Buna göre, elektrik tüketimindeki değişimlerin, elektrik fiyatları, GSMH, imalat sanayi katma değeri gibi toplam ekonomik faaliyetlere ilişkin değişkenlere bağlı olabileceği düşünülmektedir. Regresyon analizi sonucu elde edilen elektrik tüketimi denkleminin hata terimlerinin ise kayıtdışı kalan ekonomik faaliyetleri içerdiği öngörülmektedir.

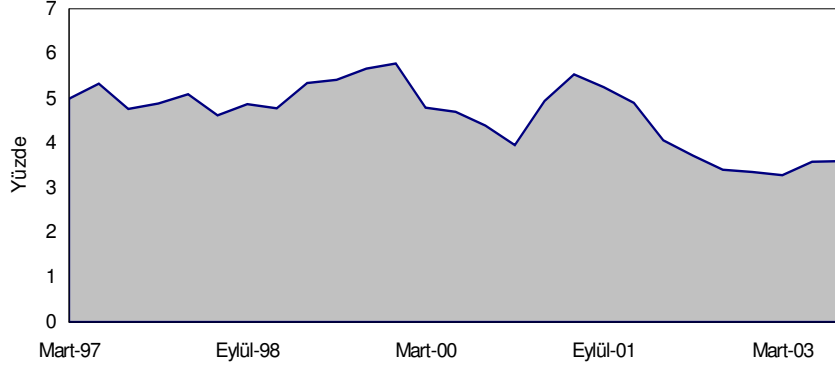
Bu çerçevede, 1997 yılı ilk çeyreğinde toplam ekonomik faaliyetler 100 olarak kabul edilmiş; sonraki dönemlere ilişkin olarak ise aşağıdaki formüle göre toplam ekonomik faaliyetler serisi türetilmiştir. Buna göre,

$$TEF_t = TEF_{t-1} * (1 + \frac{e_t}{\eta})$$

şeklinde ifade edilen denklemde, TEF_t , t zamanındaki toplam ekonomik faaliyetleri, η elektrik üretimi gelir esnekliğini, e_t ise t zamanındaki hata terimini, bir diğer deyişle, toplam ekonomik faaliyetlerin artış hızını göstermektedir. Toplam ekonomik faaliyetlere ilişkin olarak türetilen bu seriden yüzdelerik değişim alınması sureti ile değişim hızının hesaplanmasının ardından sabit fiyatlarla GSMH’de kaydedilen değişim hızının yüzdelerik değişimlerinin alınması sonucunda, iki değişim hızının arasındaki fark kayıtdışı ekonominin büyüme hızını göstermektedir. Kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün başlangıç değerine ilişkin olarak ise yargıya dayalı bir değer belirlemek mümkündür.

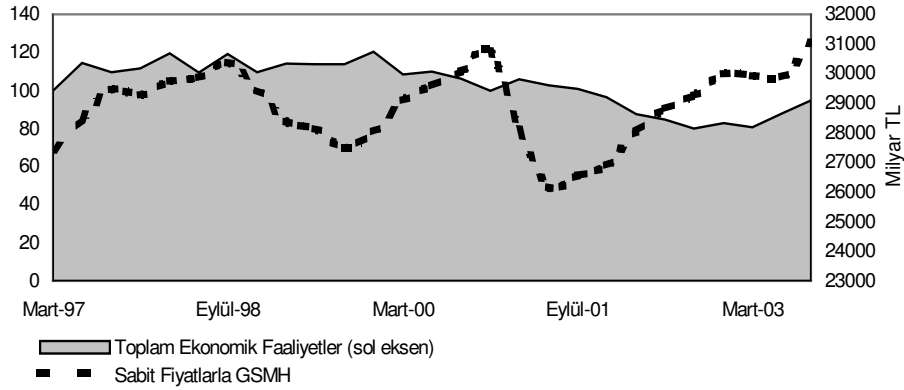
Bu çerçevede, 1997 yılı ilk çeyreğine ilişkin olarak kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün GSMH’ya oranının yüzde 5 civarında olduğu varsayılarak kayıtdışı ekonominin başlangıç değerine ilişkin bir büyüklük belirlemek olası gözükmemektedir. Serinin sonraki yıllara ait değerlerini hesaplamada ise, önceden bulunmuş olan değişim hızlarından yararlanılır (Grafik 5-6).

Grafik 5. Değiştirilmiş Elektrik Tüketimi Yöntemi ile Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Ölçülmesi

Kaynak: TCMB

Grafik 6. Değiştirilmiş Elektrik Tüketimi Yöntemi ile Toplam Ekonomik Faaliyetler ve Sabit Fiyatlarla GSMH

Kaynak: TCMB

Bu yöntemle hesaplanan kayıtdışı ekonomi/sabit fiyatlarla GSMH oranının ortalama olarak 4.6 olduğu görülmektedir. Buna ek olarak, özellikle, 90lı yılların sonları ile 2000li yılların başlarında daha yüksek seviyede olan kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün 2001 yılı Eylül ayından itibaren bir gerileme gösterdiği ve ortalama olarak yüzde 3.5 civarında kalarak daha istikrarlı bir görünüme kavuştuğu gözlenmektedir.

Değiştirilmiş toplam elektrik tüketimi yöntemi ile kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün ölçülmesi konusunda getirilebilecek bir eleştiri sözkonusu yöntem ile kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün hesaplamasının önemli ölçüde yargısal olarak belirlenen başlangıç değerine bağlı olduğudur. Analizden de görülebileceği üzere, kayıtdışı ekonominin dönem ortalaması büyüklüğü olan

yüzde 4.6 rakamı başlangıç değeri olarak bulunan yüzde 5 rakamına oldukça yakındır. Bu sebeple, değiştirilmiş toplam elektrik tüketimi yöntemi ile kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü ölçmekten çok kayıtdışı ekonominin gelişimine ilişkin inceleme yapmak daha yararlı olacaktır.

VIII.4.3. Karma Elektrik Üretimi Yaklaşımı

Gerek basit gerekse değiştirilmiş elektrik tüketimi yaklaşımının kayıtdışı ekonominin büyüklüğüne ilişkin vermekte olduğu rakamları daha sağlıklı yapıya kavuşturmak amacıyla her iki yöntemin harmanlanması düşünülmüş; bu sebeple, değiştirilmiş toplam elektrik tüketiminden elde edilen esneklik değerlerinin kullanılması ile basit toplam elektrik tüketimi yaklaşımı yoluyla kayıtdışı ekonominin büyüklüğü hesaplanmıştır. “Karma” yöntem olarak adlandırılabilir bu yöntem ile 1979-2000 yılları arasında kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün ortalama yüzde 20, 1998-2003 döneminde ise sözkonusu ortalamanın yüzde 24 olduğu görülmektedir (Tablo 6-7, Grafik 7).

Tablo 6. Karma Yöntem ile Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Ölçülmesi, 1978-2000

Yıl	GSMH*	Elektrik Üretimi (milyon kwh)	Gerçekleşen GSMH Endeksi	Elektrik Üretimi Artış Hızı	Tahmin Edilen GSMH Endeksi	Kayıtdışı Ekonomi Endeksi	Kayıtdışı Ekonomi/ GSMH*
1978	52582	21726	62				
1979	52324	22522	62	4	71	9	12
1980	50870	23275	60	3	70	9	13
1981	53317	24673	63	6	74	10	14
1982	54963	26552	65	8	81	16	20
1983	57279	27347	68	3	72	4	6

1984	61350	30613	73	12	98	25	26
1985	63989	34219	76	12	104	29	27
1986	68315	39695	81	16	120	40	33
1987	75019	44353	89	12	116	27	23
1988	76108	48048	90	8	116	26	22
1989	77347	52044	91	8	118	26	22
1990	84592	57543	100	11	127	27	21
1991	84887	60246	100	5	117	17	15
1992	90323	67342	107	12	144	37	26
1993	97677	73808	115	10	145	29	20
1994	91733	78321	108	6	142	33	23
1995	99028	86247	117	10	149	32	21
1996	106080	94862	125	10	160	35	22
1997	114874	103296	136	9	167	31	19
1998	119303	111022	141	7	173	32	19
1999	112044	116440	132	5	167	34	20
2000	119145	124922	141	7	168	27	16

*1987 Sabit Fiyatları ile hesaplanmış

Kaynak: TCMB, World Development Indicators

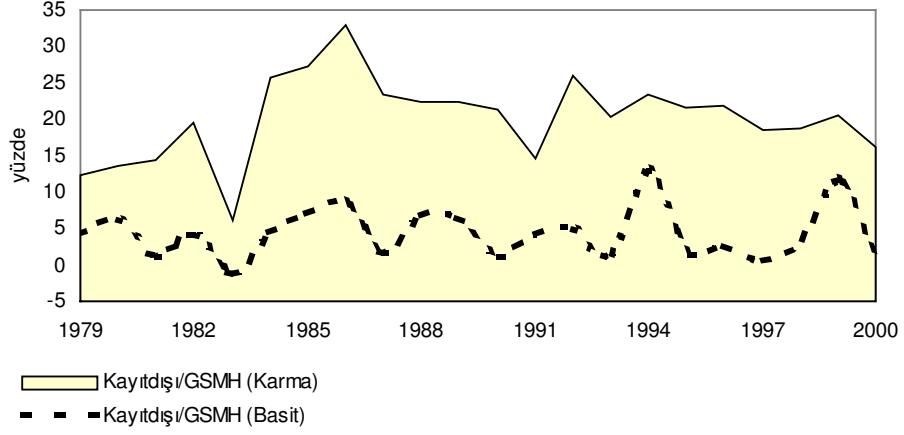
Tablo 7. Karma Yöntem ile Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Ölçülmesi, 1997-2003

Yıl	GSMH*	Elektrik Üretimi (milyon kwh)	Gerçekleşen GSMH Endeksi	Elektrik Üretimi Artış Hızı	Tahmin Edilen GSMH Endeksi	Kayıtdışı Ekonomi Endeksi	Kayıtdışı Ekonomi/ GSMH*
1998	119303	9260	100	7	123	23	23
1999	112044	9713	94	5	118	24	26
2000	119145	10406	100	7	119	19	19
2001	107783	10257	90	-1	95	4	5
2002	116166	10797	97	5	108	11	11
2003	91860	11659	77	8	126	49	64

*1987 Sabit Fiyatları ile hesaplanmış

Kaynak: TCMB

Grafik 7. Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Ölçülmesinde Karşılaştırmalı İnceleme

Kaynak: TCMB, World Development Indicators

VIII.5. Parasalcı Yaklaşım

Türkiye’de kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü ölçmede son olarak parasalcı yaklaşım yollarından olan sabit oran yaklaşımı ve ekonometrik yaklaşım kullanılmıştır.

VIII.5.1. Sabit Oran Yaklaşımı

Kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü ölçmede bir diğer yöntem olan sabit oran yaklaşımına göre, Y_u olarak ifade edilen kayıtdışı ekonomi ile Y_r olarak ifade edilen kayıtlı ekonomi arasında

$$Y_u = Y_r \frac{(C - k_r D)}{(k_r + 1)D}$$

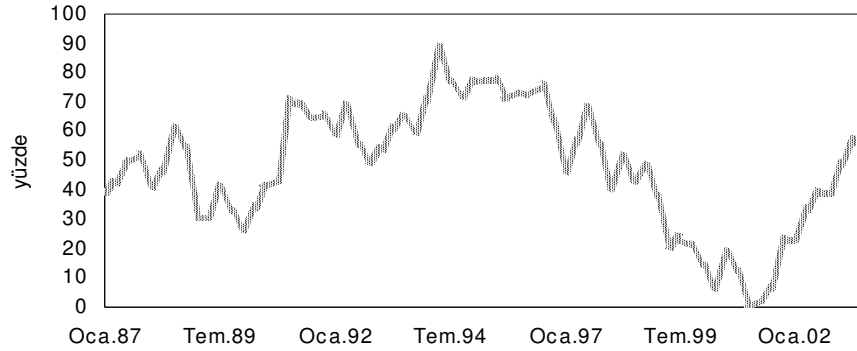
şeklinde bir ilişki mevcuttur. Buna göre, kayıtdışı ekonomide tüm işlemlerin nakit olarak gerçekleştiği, dolaşımdaki paranın vadesiz mevduata oranının sabit olduğu; son olarakise kayıtdışı ve kayıtlı ekonomilerde paranın dolaşım hızlarının eşit olduğu varsayımı altında, kayıtdışı ekonomi, C olarak ifade edilen dolaşımdaki para, D olarak ifade edilen vadesiz mevduat ve kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün sıfır olarak kabul edildiği döneme ilişkin k_r olarak ifade edilen C/D oranına bağlıdır.

Bu çerçevede, kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün sıfır olarak kabul edildiği baz yılının belirlenmesinde bir diğer kriter, k_r değerinin en düşük seviyede gerçekleştiği dönemin belirlenmesidir. 1987-2003 dönemi 3-aylık veri

kullanılarak yapılan analizde, k_r 'in en düşük gerçekleştiği dönemin 2001 yılı ilk çeyreği olduğu görülmüştür. Buna göre, 2001 yılı ilk çeyreğinde tüm ekonomik faaliyetlerin kayıt altına alındığı varsayılacak olursa, 1987-2003 döneminde kayıtdışı kalan ekonomik faaliyetlerin resmî ekonominin ortalama yüzde 48'ini oluşturduğu görülmektedir.

Sabit oran yaklaşımına göre, kayıtdışı ekonominin GSMH'ye oranı kriz dönemi olan 1994 yılının ikinci çeyreğinde en yüksek seviyesine ulaşmış; 2001 yılı ilk çeyreğine kadarki dönemde ise tedrici olarak azalmıştır. Ancak, 2001 yılında yaşanan krizin ardından kayıtdışı ekonomik faaliyetlerde oldukça belirgin bir artış gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, 2001 yılı kriz sonrası dönemde kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin kayıtlı ekonomiye oranı yüzde 32 civarında olup; sözkonusu oran 1987-2003 yılı genel ortalamasının altında kalmaktadır. İncelemede, dikkat çeken husus, 1994 krizi sonrasında kayıt altına faaliyetlerde artış eğilimi belirgin iken, 2001 yılı krizi sonrasında kayıtdışı kalan faaliyetlerde yaşanan hızlı yükseliştir (Grafik 8).

Grafik 8. Sabit Oran Yaklaşımı ile Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Ölçülmesi

Kaynak:TCMB

VIII.5.2. Ekonometrik Yaklaşım

Kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü ölçmek amacıyla son olarak ise ekonometrik yaklaşım yolu ile nakit para talebi regresyon analizi ile yapılmıştır. Tanzi'nin nakit para talebi denkleminde yararlanılarak, kayıtdışı ekonomilerde işlemlerin nakit para ile yürütüldüğü ve paranın dolaşım hızının kayıtlı ve kayıtdışı ekonomilerde aynı olduğu varsayılmaktadır. Bir diğer deyişle,

$$\ln(C/M2)_t = \beta_0 + \beta_1 \ln(1+TW)_t + \beta_2 \ln(WS/Y)_t + \beta_3 \ln(Y/N) + \beta_4 \ln R_t + \beta_5 \ln P + e_t$$

şeklindeki denklemde, C/M2 olarak ifade edilen nakit paranın geniş anlamli paraya oranının, kişi başına düşen reel gelir Y/N, mevduat faiz oranı R, kamu personel harcamalarının toplam kamu harcamalarına oranı WS/Y, ortalama vergi oranı TW ve genel fiyat seviyesi P'ye bağlı olduğunun kabul edildiği bu yöntemde, nakit para talebi bir regresyon analizi ile tahmin edilmektedir. e_t , regresyonun t zamanındaki hata terimini göstermektedir. β_1 , β_2 , β_3 'ün beklenen değeri pozitif, β_4 ve β_5 'in beklenen değeri ise negatiftir. Bir diğer deyişle, kişi başına düşen gelir ve/veya maaş ve ücretlerin artması durumunda işlem saiki sebebiyle nakit talebi artmakta; öte yandan, genel fiyatlar seviyesindeki artış ve/veya faizlerdeki artış nakit talebini azaltmaktadır. Vergi oranlarındaki artışın ise vergi ödemelerinde artışa yol açacağı ve sözkonusu ödemelerdeki artışın ise nakit para talebini artıracığı beklenmektedir.

İkinci aşamada ise vergi değişkeni sıfır alınarak, verginin olmadığı durumda ortaya çıkacak nakit para talebi tahmin edilmektedir. İki para tahmini arasındaki fark, kayıtdışı ekonomiye ilişkin nakit para düzeyini vermektedir. Son aşamada ise, paranın dolaşım hızından yararlanılarak ve kayıtdışı ekonomiye ilişkin nakit para düzeyi kullanılarak kayıtdışı ekonominin büyüklüğü hesaplanmaktadır.

Tablo 8. ADF Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	ADF İstatistiği
ln(emisyon)	-0.674 (-1.945)* (-2.598)**
ln(GSMH)	-2.935 (-3.479)* (-4.103)**
ln(faiz)	-2.828 (-2.906)* (-3.532)**
ln(TÜFE)	-2.074 (-2.906)* (-3.532)**
ln(vergi)	-3.943 (-3.479)* (-4.103)**
ln(maaş)	-2.415 (-2.906)* (-3.532)**

*%5 seviyesinde MacKinnon kritik değeri

**%1 seviyesinde MacKinnon kritik değeri

Bu çerçevede, 1987-2003 dönemine ilişkin olarak, 3-aylık veri kullanılarak yapılan analizde, *emisyon* olarak ifade edilen, dolaşımdaki nakit paranın geniş anlamda para tanımı içerisindeki payının, 1-aylık TL mevduat faizi

faiz, 1994 bazlı tüketici fiyatları endeksi *TÜFE*, personel giderlerinin GSMH içindeki payı *maaş*, 1987 sabit fiyatlı GSMH'yı ifade eden *GSMH* ve vergi gelirlerinin GSMH içerisindeki payı olan *vergi* değişkenleri ile ilişkili olabileceği düşünülmüştür. Söz konusu verilerde mevsimsel etkilere rastlanmış ve TRAMO-SEATS yöntemi ile bu etkiler giderilmiştir. Serilerin logaritmik dönüşümü alındıktan sonra uygulanan ADF birim kök testi ile serilerin durağan olmadığına karar verilmiştir (Tablo 8).

Johansen eşbütünleme analizinden elde edilen bulgular değişkenlerin tek başlarına durağanlık göstermediğini; ancak, bu değişkenlerden oluşan sistemin uzun dönem denge noktası bulunduğunu kanıtlar niteliktedir. Buna göre, $\ln(\text{emisyon})$, $\ln(\text{faiz})$, $\ln(\text{maaş})$, $\ln(\text{GSMH})$, $\ln(\text{TÜFE})$ ve $\ln(\text{vergi})$ 'den oluşan sistemin eşbütünleme analizi, sistemin %5 kritik değerinde en az 6 eşbütünleyen denkleme sahip olduğunu göstermektedir (Tablo 9).

Tablo 9. Johansen Eşbütünleme Analizi Sonuçları

Eigen değeri	Olabilirlik Oranı	%5 Kritik Değer	%1 Kritik Değer	Eşbütünleyen Denklem Sayısı
0.479545	126.4863	82.49	90.45	=0
0.415572	85.99705	59.46	66.52	<=1
0.311398	52.69555	39.89	45.58	<=2
0.227170	29.56383	24.31	29.75	<=3
0.125687	13.58663	12.53	16.31	<=4
0.081325	5.259010	3.84	6.51	<=5

Vergi oranının sıfırdan büyük olduğu varsayımı altında elde edilen regresyon denkleminde göre mevduat faizleri ve fiyat seviyesinde gerçekleşen artışlar nakit para talebini azaltmakta; GSMH ya da maaşlardaki nisbi artış ise emisyon talebini artırmaktadır. Ancak, regresyon analizinde dikkat çeken unsur, vergi oranlarındaki artışın para talebini artırıcı değil azaltıcı etkisi olduğudur. Buna göre, vergi oranlarındaki artışın vergi ödemelerini ve nakit para talebini artırması beklenirken, vergi oranlarındaki artışın nakit para talebini azalttığı görülmektedir. Beklenildiğinin aksine işarette olan bu katsayı, Türkiye'de vergi oranlarının yeterince yüksek olduğunu ve söz konusu oranlarda gerçekleşen artışların ise vergi ödemelerini artırmadığını aksine azalttığını göstermektedir.

Dolayısıyla, eksi değerde çıkan bu katsayı, Türkiye’de kayıtdışı ekonominin vergi boyutunu vurgular niteliktedir.

$$\ln(\text{emisyön}) = -0.968904 * \ln(\text{faiz}) - 0.052305 * \ln(\text{TÜFE}) + 0.602015 * \ln(\text{maas}) + 0.551897 * \ln(\text{GSMH}) - 0.202996 * \ln(\text{vergi})$$

Vergi oranının sifira eşit olduğu varsayılarak, $\ln(\text{emisyön})$, $\ln(\text{faiz})$, $\ln(\text{maas})$, $\ln(\text{GSMH})$, $\ln(\text{TÜFE})$ ’den oluşan sistemin eşbütünleme analizi, sistemin %5 kritik değerde en az 3 eşbütünleyen denkleme sahip olduğunu göstermektedir (Tablo 10). Bu varsayım altında elde edilen ikinci regresyon denklemine göre mevduat faizleri ve fiyat seviyesinde gerçekleşen artışlar nakit para talebini azaltmakta; GSMH ya da maaşlardaki nisbî artış ise emisyon talebini artırmaktadır.

$$\ln(\text{emisyön}) = -0.457413 * \ln(\text{faiz}) - 0.088343 * \ln(\text{TÜFE}) + 0.221080 * \ln(\text{maas}) + 0.413472 * \ln(\text{GSMH})$$

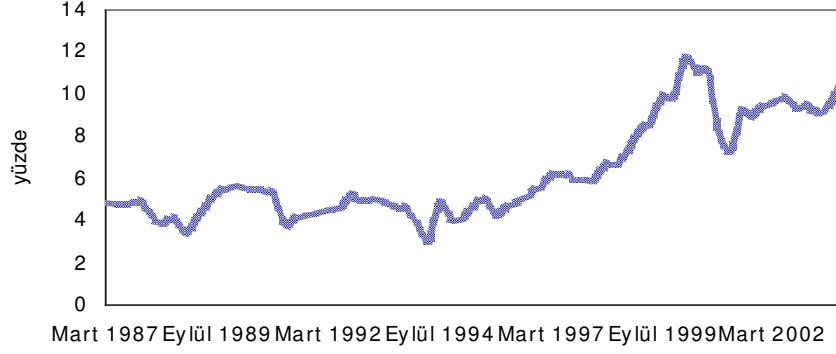
Tablo 10. Johansen Eşbütünleme Analizi Sonuçları

Eigen değeri	Olabilirlik Oranı	%5 Kritik Değer	%1 Kritik Değer	Eşbütünleyen Denklemler Sayısı
0.549828	109.4846	59.46	66.52	=0
0.372737	62.39522	39.89	45.58	<=1
0.325513	34.87828	24.31	29.75	<=2
0.151999	11.64389	12.53	16.31	<=3
0.031959	1.916366	3.84	6.51	<=4

Birinci regresyon denkleminde elde edilen emisyon serisi, verginin sifirdan büyük olduğu durumda talep edilen nakit paranın M2’ye oranını göstermektedir. İkinci regresyon denkleminde elde edilen emisyon serisi ise, verginin sifira eşit olduğu durumda talep edilen nakit paranın M2’ye oranıdır. Tanzi yaklaşımına göre, iki oran arasındaki fark, kayıtdışı ekonomide talep edilen nakit para/M2 oranını göstermektedir.²²

Grafik 9. Ekonometrik Yaklaşım ile Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Ölçülmesi

²² İki regresyon arasında bulunacak fark logaritmik olacağı için öncelikle sözkonusu farkın ters logaritması alınmıştır.

Kaynak: TCMB

GSMH'nin emisyonla olan oranının kayıtlı ve kayıtdışı ekonomide aynı olacağı varsayımı altında, denklemlerden elde edilen farkın M2 ile çarpılması ile kayıtdışı ekonomide talep edilen nakit paranın ve sözkonusu miktarın ise GSMH/emisyon ile çarpılması yolu ile kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün hesaplanması mümkündür. Buna göre, 1987-2003 döneminde, kayıtdışı ekonomi kayıtlı ekonominin ortalama yüzde 6'sı kadar bir büyüklükte olmuş; 1987-1997 döneminde ortalama GSMH'nin yüzde 4.8'ini oluşturacak büyüklükte ekonomik faaliyet kayıtdışı kalırken, 1997-2003 döneminde kayıtdışı kalan ekonomik faaliyetlerin yaklaşık iki kat artarak kayıtlı ekonominin yüzde 9'unu oluşturduğu gözlenmiştir (Grafik 9).

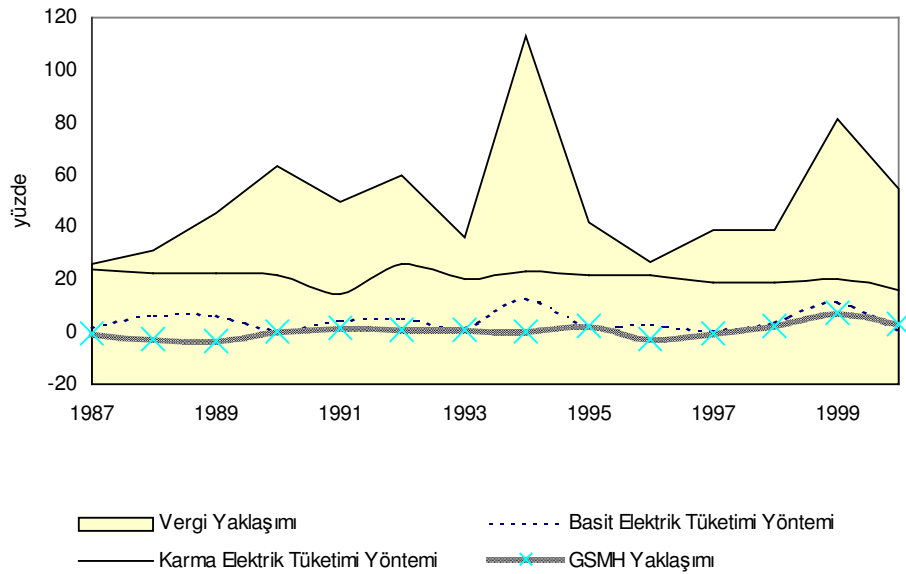
IX. GENEL DEĞERLENDİRME

Kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün belirlenmesinde önceki bölüm doğrultusunda ulaşılan son nokta, yöntemlerin çeşitli olduğu kadar sonuçların da çeşitli olduğudur. Gerek kullanılan yöntemlerin birbirlerine karşı olan üstünlükleri ve gerekse yöntemlerin ülkemiz ekonomisine uygulanabilirliği, kayıtdışı ekonominin büyüklüğüne ilişkin elde edilen sonuçların çeşitliliğine sebep olmaktadır. Öncelikle vurgulanması gereken husus, yöntemlerin güvenilirliğinin tartışmalı olduğudur. İstihdam yaklaşımı yolu ile yapılan kayıtdışı analizinde, rakamların yıldan yıla çok az sapma göstermesi, sözkonusu yöntemin kayıtdışı faaliyetlerin seyrine ilişkin oldukça az bilgi verdiğini göstermektedir. Benzer şekilde, değiştirilmiş elektrik tüketimi yöntemi ile edinilen kayıtdışı ekonominin büyüklüğüne ilişkin rakamlar çok az değişim

göstermekte; bu sebeple kayıtdışı ekonominin büyüklüğüne ilişkin sağlıklı bilgi edinilmediği düşünülmektedir.

GSMH yaklaşımı ve basit elektrik tüketimi yöntemi ile kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün ölçülmesinde eksi değerlerle karşılaşılması dahi sözkonusu olmuş; bu sebeple sözkonusu yöntemlerin kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün belirlenmesinde yeterince etkin olamayacağı düşünülmüştür. Öte yandan, vergi gelirleri yaklaşımı yolu ile kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün belirlenmesinde elde edilen rakamlar diğer yöntemler ile elde edilenlere kıyasla oldukça yüksek bulunmuştur. Beklenildiğinin oldukça üstünde olan sözkonusu rakamların kayıtdışı ekonominin büyüklüğüne ilişkin yeterince güvenilir veri teşkil etmedikleri düşünülmektedir. Buna ek olarak, yapılan korelasyon analizinde, vergi incelemeleri sayısı ve bulunan matrah farkı oranı arasında negatif korelasyon katsayısına rastlanmıştır. Bu sebeple, vergi denetimlerinin sıklaştırılmasının gerek kayıtdışı ekonomiyi gerekse tahmin edilen kayıtdışı ekonomi büyüklüğünü azaltıcı bir etkisi olacağını söylemek mümkündür (Grafik 1).

Grafik 1. Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Ölçülmesinde Yöntemler Karşılaştırması-1

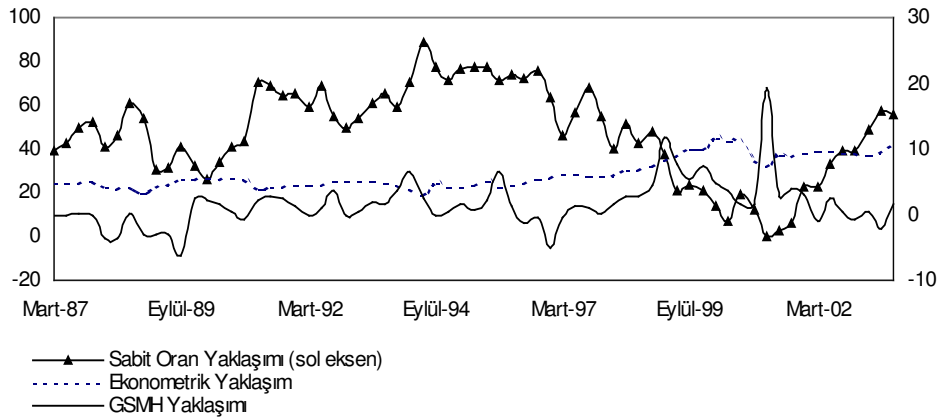

Kaynak: TCMB, World Development Indicators

Farklı yöntemler yolu ile ölçülen kayıtdışı ekonomi büyüklüklerinin seyri incelendiğinde ise, vergi incelemeleri yaklaşımı ile basit elektrik tüketimi yöntemi ile bulunan kayıtdışı ekonomi büyüklüğüne ilişkin rakamların seviye itibari ile farklı olmakla birlikte, benzer seyir izledikleri görülmektedir. Buna göre, her iki yönteme göre 1994 ve 1999 yıllarında kayıtdışı kalan ekonomik faaliyetlerde bir sıçrama yaşanmış; diğer yıllarda ise kayıtdışı ekonomi daha durağan bir görünüm sergilemiştir (Grafik 1).

Yöntemler karşılaştırmasına devam edildiğinde, GSMH yaklaşımı ve karma elektrik tüketimi yöntemi ile bulunan kayıtdışı ekonomi büyüklüğüne ilişkin rakamların benzer seyir izledikleri göze çarpmaktadır. Bir önceki karşılaştırma analizinde de kaydedildiği gibi, büyüklükler seviye itibari ile birbirlerinden farklı olmakla beraber, izledikleri patika itibari ile oldukça benzer bir görünüm sunmaktadır. Bu çerçevede, her iki yöntem de kayıtdışı ekonomik faaliyetlere ilişkin oldukça durağan bir yapı olduğunu ima etmektedir (Grafik 2).

Grafik 2. Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Ölçülmesinde Yöntemler Karşılaştırması-2

Kaynak: TCMB

1987-2003 dönemi incelendiğinde, ekonometrik yaklaşım ile ölçülen kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün artış trendinde olduğu görülmektedir. GSMH yaklaşımı yolu ile ölçülen kayıtdışı ekonomi büyüklüğünün ise daha oynak olmakla beraber belirgin bir artış ya da azalış yönlü trende sahip olmadığı dikkat çekmektedir. Öte yandan, sabit oran yaklaşımı ile ölçülen kayıtdışı

ekonomi büyüklüğü ise yüksek seviyelerde olup, kayıtdışı ekonominin seyrine ilişkin 2001 yılı sonrası dönem için farklı mesajlar vermektedir (Grafik 2)

Tablo 11. Kayıtdışı Ekonomi-GSMH Korelasyon Katsayıları

Yöntem	Kayıtdışı Ekonomi-GSMH Korelasyon Katsayısı
Sabit Oran Yaklaşımı	0.890
Ekonometrik Yaklaşım	0.995
Basit Elektrik Tüketimi Yöntemi	0.221
Karma Elektrik Tüketimi Yöntemi	0.677
Değiştirilmiş Elektrik Tüketimi Yöntemi	-0.389
GSMH Yaklaşımı	0.535
İstihdam Yaklaşımı	0.106

Kaynak: Yazarın hesaplamaları

Kayıtdışı ekonominin kayıtlı ekonomiyle olan korelasyonuna farklı yöntemler açısından bakıldığında sonuçların çeşitli olduğu görülmektedir (Tablo 11). Buna göre, değiştirilmiş elektrik tüketimi yöntemi haricinde, diğer yöntemler ile tahmin edilen kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün GSMH ile pozitif korelasyona sahip olduğu görülmektedir.

Bu sonuca göre, kayıtdışı ekonomi kayıtlı ekonomiyi besler niteliktedir. Eklenmesi gereken bir diğer nokta ise, vergi oranları ve kayıtdışı ekonomi arasında gözlenen oldukça yüksek pozitif korelasyon katsayısı olduğudur.²³ Bu sebeple, yüksek vergi oranları, kayıtdışılığa sebep teşkil ettiği ölçüde daha yüksek vergi oranlarını kaçınılmaz hale getirmekte ve kısır döngü sürecini başlatmaktadır.

X. POLİTİKA ÖNERMELERİ

Kayıtdışı ekonomi, tanımlaması oldukça güç içiçe geçmiş çeşitli faaliyetlerden oluşmaktadır. Çok çeşitli ölçüm yöntemleri birbirlerinden farklı sonuçlar içermekte; dolayısı ile, bu yöntemler, kayıtdışına ilişkin yanıtıcı bilgiler verebilmektedir. Bu sebeple, değişik yöntemlerin denenmesi yolu ile kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün ölçülmesinin hedeflendiği bu çalışmada ulaşılan nokta kısaca özetlenecek olursa:

²³ Ekonometrik yaklaşım ile türetilen kayıtdışı ekonomi serisi ve vergi oranları arasında 0.813 büyüklüğünde korelasyon katsayısı hesaplanmıştır.

- İstihdam yaklaşımı yolu ile kayıtdışı ekonominin ölçülmesinin, istihdama ilişkin verilerin sağlıklı bir yapıda olması sebebiyle, kayıtdışı ekonominin büyüklüğüne ilişkin alt sınır teşkil ettiği düşünülmektedir.
- GSMH yaklaşımı ile kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün ölçülmesinde, önemli miktarda olduğu düşünülen yastık altı tasarrufların sonuçları büyük ölçüde saptırabileceği düşünülmektedir. Nitekim, GSMH yaklaşımı yolu ile kayıtdışı ekonominin ölçülmesinde negatif değerlerle karşılaşılması dahi sözkonusu olmuştur.
- Vergi incelemeleri yolu ile yapılan ölçümde, incelenen vergi matrahı sayısının, sonuçların hassasiyetini önemli ölçüde etkilemekte olduğu; bu sebeple, vergi denetimlerinin daha etkin olarak yapılması yolundaki adımların kayıtdışı faaliyetlerde belirgin bir azalış yaratacağı düşünülmektedir.
- Parasalcı yaklaşım ile kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün belirlenmesinde sabit oran yaklaşımı ve ekonometrik yaklaşım arasında özellikle 1999 yılı ve sonrasına ilişkin belirgin farklar bulunmaktadır. Sabit oran yaklaşımında baz yılı seçiminin paranın dolaşım hızının en düşük olduğu yıla dayanması ve sözkonusu yılda tüm faaliyetlerin kayıt altına alındığı varsayımı, Türkiye ekonomisinde, 1987-2003 dönemi incelendiğinde, dolaşım hızının en düşük olduğu yılın 2001 yılı olması itibarı ile oldukça gerçek dışı gözükmektedir. Öte yandan, ekonometrikyaklaşımına göre, kriz yılları olan 1994 ve 2001 yıllarında kayıtdışı ekonomik faaliyetlerde düşüş gerçekleştiği görülmektedir. Bu sonuç ise tartışmalıdır.
- Son olarak, elektrik üretimi yöntemleri ile kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün incelenmesinde, yöntemin ekonomik faaliyetlerin elektrik üretimine dayalı olduğu varsayımının oldukça kısıtlayıcı olduğunu belirtmekte fayda vardır. Hanehalkı üretimi ile kayıtdışı kalan faaliyetlerde, sözkonusu faaliyet ile elektrik üretimi arasında bire bir ilişki gözlemlenemeyebilir. Yıldan

yıla üretim teknolojisinde gerçekleşen verimlilik artışları ve yeni enerji kaynakları kullanımı, elektrik üretimi-toplam ekonomik faaliyetler ilişkisinin kopmasına neden olmaktadır. Nitekim, değiştirilmiş elektrik üretimi yaklaşımı ile yapılan regresyon analizi, GSMH’de gerçekleşen 1 birim artışın elektrik üretiminde 0.26 birim artışa sebep olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede, toplam ekonomik faaliyetlerin oluşumunda elektrik dışında girdilerin kullanılmakta olduğu gözardı edilmemesi gereken bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç olarak, Türkiye ekonomisinde kayıtdışı kalan ekonomik faaliyetlerin kayıtlı ekonomi içerisindeki payına ilişkin tek bir rakam vermek mümkün gözükmemektedir. Ancak, vergi incelemeleri yolu ile kayıtdışı ekonominin kayıtlı ekonomi içerisindeki payının ölçülmesinde oldukça yüksek büyüklüklerle karşılaşılmış olması, kayıtdışı ekonominin vergi boyutunun önemini bir kez daha gündeme getirmektedir.

Önceki yıllarda, Türkiye ekonomisindeki vergi sorunu işlenirken pek çok defa vurgulanan husus, enflasyon muhasebesine geçilmemiş olması sebebiyle, kronik ve yüksek enflasyonun mükellefleri kayıtdışı faaliyetlere teşvik ettiği idi. Bunun sonucunda vergi gelirleri azalmakta, daha yüksek oranda vergilendirme zorunluluğu doğmakta ve yüksek vergi oranları ise kayıtdışı ekonomik faaliyetleri körüklemekteydi. Ancak, bugün ulaşılan son durumda, enflasyon rakamları TÜFE’de yıllık yüzde 11.8’e, TEFEE’de ise yıllık yüzde 8e gerilemiş bulunmaktadır.²⁴ Bu sebeple, bundan sonraki dönemde vergi gelirlerinin belirlenmesinde enflasyon baskısı giderek ortadan kalkacaktır.

Bu çerçevede, kayıtdışı ekonomi ile mücadelede, enflasyonun düşmesi umut verici bir gelişmedir. Öte yandan, kayıtdışı faaliyetlere teşvik unsuru oluşturan diğer etkenlerin ortadan kalkmaması, ileriki dönemde düşük enflasyonla sürdürebilir büyümeyi sağlamak zorunda olan ekonomiyi olumsuz yönde etkileyecektir. Önemle vurgulanması gereken husus, 30 yılı aşkın bir süre yüksek enflasyonla yaşamaya alışmış bir ekonomide, birimlerin, düşük

²⁴ Nisan 2004 itibarı ile

enflasyonla yaşamayı öğrenmesi zorunluluğu ve bu zorunluluğun yerine getirildiği süreçte eşzamanlı sürdürülebilir büyümenin sağlanmasıdır.

Yüksek enflasyondan düşük enflasyona geçişte karşılaşılabilecek olası riskler geçmişten gelen alışkanlıkların ve bu alışkanlıklara dayalı kârlılık prensiplerinin önümüzdeki dönemlerde geçerli olmayacağıdır. Bu sebeple, enflasyonda düşüşün sağlandığı ve bunun sürdürülebilir olmasının öngörüldüğü gelecek dönemde, tam rekabetçi piyasa yapısını hukuksal çerçeve içerisinde destekleyen gerek mali gerekse reel sektöre ilişkin kamu ve özel sektör kaynaklı yapısal reformların uygulanması hayati önem taşımaktadır.

Geçmişten gelen enflasyonist yapıyı kırarak, gelecekte de düşük enflasyonla büyümeyi sürdürebilir kılabilecek olan yapısal reformlar konusunda değerlendirilmesi gereken bir gelişme Gelirler İdaresi'nin yeniden yapılandırılmasıdır. Bu çerçevede, enflasyon muhasebesinin sisteme dahil edilmesi ve belirli tutarın üzerindeki ödemelerin bankacılık sistemi aracılığı ile yapılması zorunluluğu getirilmiştir.

Buna ek olarak, asgari ücretin belirlenmesinde sivil toplum örgütlerinin katkıları gözönünde bulundurulacak ve ekonomik olduğu kadar sosyal bir olgu olan kayıtdışı ekonomiyle mücadelede yol alınması sözkonusu olabilecektir. Bu amaca yönelik olarak, gelir idaresini geliştirmek yolu ile vergi sistemini daha adil ve etkin kılmak hedeflenmektedir. Yapılması planlanan bir diğer değişiklik beyanname ve formların elektronik ortamda alınmasını sağlamak hususundadır. Buna ek olarak, kanunların açıklık, bütünlük ve standardizasyonunun ile vergi muafiyet ve istisnalarının rasyonelize edilmesinin sağlanması ve bu suretle kayıtdışı faaliyetlerin azaltılması öngörülmektedir.

İleriki dönemde, kayıtdışı ekonominin oluşumunda rol oynayan, enflasyon ve vergi sistemindeki adaletsizlikler gibi makro sebeplerin giderek ortadan kalkmasına paralel olarak kayıtdışı ekonomiyi oluşturan mikro sebeplere eğilmek gereği doğmaktadır. Küreselleşme ile birlikte ortaya çıkan üretimde esneklik arayışları, küçük ölçekte işletmelerin önemini artırmış; ancak, bu tür işletmelerin yaygın olduğu ülkemiz ekonomisinde sözkonusu işletmeler büyük ölçüde kayıtdışı kalarak rekabetçi duruma gelebilmiştir. Ancak, düşük

enflasyonla büyümenin sağlanması zorunluluğunun öngörüldüğü önümüzdeki dönemde, ekonomimizde lokomotif durumda olan küçük ölçekte işletmelerde rekabetçi yapının sürdürülmesi kayıtdışı kalınması yolu ile değil verimlilik artışı yolu ile sağlanmalıdır.

Son olarak, tasarruf eğiliminin düşük olduğu ve mevcut tasarrufların yatırımları finanse etmede yetersiz kaldığı Türkiye ekonomisinde, büyümenin sağlanması yolunda doğrudan yabancı yatırımların gerekliliğidir. Yabancı yatırımların artırılması yolunda Yatırım Promosyon Birimi'nin kurulmasına yönelik yasal düzenleme yapılmıştır. Ancak, bundan sonraki dönemde, yabancı yatırımlardaki olası artış, rekabetin artmasına yol açması sebebiyle küçük işletmeler için tehdit unsuru oluşturabilecek ve kayıtdışılığa teşvik teşkil edebilecektir. Bu sebeple, yatırım ve işletme kredisi, teminat desteği, danışmanlık hizmetleri gibi araçları da kapsayan bir küçük ve orta büyüklükte işletmeler politikasının ivedilikle oluşturulması önemli görülmektedir.

BİBLİOGRAFYA

Adam, M. C. ve V. Ginsburgh. "The Effects of Irregular Markets on Macroeconomic Policy: Some Estimates for Belgium", *European Economic Review*, 29(1), 1985.

Aydemir, Ş. "Türkiye'de Kayıtdışı Ekonomi", Maliye Hesap Uzmanları Derneği, İstanbul, 1995.

Barthelemy, P. "The Underground Economy in France", *The Underground Economies: Tax Evasion and Information Distortion*, Cambridge University press, NY, 1989.

Cagan, P. "The Demand for Currency Relative to the Total Money Supply", *Journal of Political Economy*, 66, 1958.

Çetintaş, H ve H. Vergil. "Türkiye'de Kayıtdışı Ekonominin Tahmini", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 4(1), 2003.

Çiloğlu, İ. "Kayıt Dışı Ekonominin İşleyişi ve Kamu Bütçesine Etkisi", *Hazine Dergisi*, Sayı. 11, 1998.

De Soto, H. "The Other Path: The Invisible Revolution in the Third World", Harper and Row, NY, 1989.

DPT Kayıtdışı Ekonomi Özel İhtisas Komisyonu Raporu, 2001.

DPT. "Türkiye'de Kayıtdışı Ekonomi", *Ekonomik Modeller ve Stratejik Araştırmalar Genel Müdürlüğü Yayın No. 2661*, 2002.

Eilat, Y. ve C. Zinnes. "The Evolution of the Shadow Economy in Transition Countries. Consequences for Economic Growth and Donor Assistance", *CAER Discussion Paper No. 83*, 2000.

Feige, E. L. "How Big is the Irregular Economy?" *Challenge* 22, 1979.

_____. "Defining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economics Approach", *World Development*, 18(7), 1990.

_____. "Underground Activity and Institutional Change: Productive, Protective and Predatory Behavior in Transition Economies", *Transforming Post-Communist Political Economies*, National Academy Press, Washington, DC, 1997.

Fichtenbaum, R. "The Productivity Slowdown and the Underground Economy", *Quarterly Journal of Business and Economics*, 28(3), 1989.

Frey, B.S. ve F. Schneider. “Informal and Underground Economy”, Orley Ashenfelter: International Encyclopedia of Social and Behavioral Science, Bd. 12 Economics, Amsterdam, Elsevier Science Publishing Company, 2000.

Gábor, I.R. “Second Economy and Socialism: The Hungarian Experience” The Underground Economies: Tax Evasion and Information Distortion, Cambridge University Press, NY, 1989.

Giles, D. E.A. “Measuring The Hidden Economy. Implications For Econometric Modelling”, Univeristy of Victoria, department of Economics Working Paper No. 9809, 1998.

Gutmann, P.M. “The Subterranean Economy”, Financial Analysts Journal 33, 1977.

Gümüş, T. “Dışsallık ve Kayıtdışı Ekonomi Kavramına İlişkin Bir Değerlendirme”, Gazi Üniversitesi İktisadi ve idari bilimler Fakültesi Dergisi, 2(3), 2000.

İlgın, Y. “Kayıtdışı Ekonomiyi Tahmin Yöntemleri ve Türkiye’de Durum”, DPT Planlama Dergisi, Özel Sayı, 2002.

Kaufmann, D. ve A.Kaliberda. “Integrating the Unofficial Economy into the Dynamics of Post-Socialist Economies: A Framework of Analysis and Evidence”, World Bank Policy Research Working Paper No. 1691, 1996.

Kıldış, Y. “Kayıt Dışı Ekonominin Ulusal-Uluslar Arası Boyutu ve Çözüm Önerileri”, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2(2), 2000.

Langfeldt, E. “The Underground Economy in the Federal Republic of Germany: A Preliminary Assessment”, The Underground Economies: Tax Evasion and Information Distortion, Cambridge University Press, NY, 1989.

Marcelli, E., M. Pastor ve P. Joassart. “Estimating the Effects of Informal Economic Activity: Evidence from Los Angeles”, Journal of Economic Issues, 33(3), 1999.

Mavral, Ü. “Karapara Kayıtdışı Ekonomi İlişkisi ve Türkiye’ye Yansımaları”, Vergi Denetmenleri Derneği, Ankara, 2001.

OECD Economic Outlook, 2003.

O’Higgins, M. “Assessing the Underground Economy in the United Kingdom”, The Underground Economies: Tax Evasion and Information Distortion, Cambridge University Press, NY, 1989.

Öğünç, F ve G. Yılmaz. “Estimating the Underground Economy in Turkey”, CBRT Research Department Discussion Paper, 2000.

Önder, İ. “Kayıtdışı Ekonomi ve Vergileme”, İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi No. 23-24, 2001.

Özsoylu, A. F. “2000’li Yıllara Doğru Türkiye’nin Önde Gelen Sorunlarına Yaklaşımlar”, Türkiye Genç İşadamları Derneği, İstanbul, 1998.

Sarılı, M.A. “Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonominin Boyutları, Nedenleri, Etkileri ve Alınması Gereken Tedbirler”, Bankacılar Dergisi, Sayı. 41, 2002.

Schneider, F ve D. Enste. “Increasing Shadow Economies all over the World: Fiction or Reality”, IZA Discussion Paper No. 26, 1998.

_____. “Shadow Economies Around the World: Size, Causes ,and Consequences”, IMF Working Paper No. 00/26, 2000.

Sethuraman, S V. "The Role of the Urban Informal Sector," , The Urban Informal Sector in Developing Countries: Employment, Poverty and Environment, ILO, Geneva, 1981.

Tanzi, V. “The Underground Economy in the United States: Annual Estimates”, IMF Staff Papers, 1983.

Temel, A.,A, Şimşek ve K. Yazıcı. “Kayıtdışı Ekonomi Tanımı, Tespit Yöntemleri ve Türkiye Ekonomisindeki Büyüklüğü”, Ekonomik Modeller ve Stratejik Araştırmalar Genel Müdürlüğü, 1994.

Toptaş, Ü. “Türkiye’de Kayıtdışı Ekonominin Nedenleri”, Türkiye Esnaf-Sanatkar ve Küçük Sanayi Araştırma Enstitüsü Yayınları No. 26, 1998.